

Szalai Ákos

Az egyházpolitika gazdaságtana

Állam és egyház viszonya a jóléti közgazdaságtan eszközeivel

Van-e a kormánynak köze ahhoz, hogy a polgárok gyakorolják-e a vallásukat? Érdeke-e a társadalomnak, hogy nőjön a vallásgyakorlók száma? Érdeke-e, hogy csökkenjen?

Amennyiben az előző kérdések bármelyikére igenlő választ adunk, további kérdésekkel kell szembenézni. Mit tehet a kormányzat azért, hogy a vallásgyakorlók aránya megváltozzon? Milyen eszközökkel vehetők rá az emberek, hogy gyakorolják (vagy éppen elhagyják) a vallásukat? Kiemelt védelemben kell-e részesítenie a kormánynak egyes felekezeteket, vagy éppen a semlegesség jegyében kívülállóként kell szemlélnie, hogy melyik egyház erősödik, és melyik gyengül? Ezek azok a kérdések, amelyekre a következő tanulmány választ kíván nyújtani. Még hozzá olyan választ, amely a közgazdaságtani modelleken nyugszik.

A közpolitikai vagy policyviták alapvetően két módszertannal folytathatók le. Nozick és Sen nyomán¹ nevezhetjük az egyiket jóléti, instrumentális, a másikat jogi-jogosultsági megközelítésnek. A jóléti modell, melynek alapja tipikusan a közgazdaságtani elemzés, a végeredményből indul ki: a kormányzat lépését pusztán az ehhez vezető eszköznek tekinti. Eszerint az a kormányzati politika helyeselhető, amely a társadalom hatékonyabb (és igazságosabb) működését segíti elő. A hatékonyságot e modell vagy a jól ismert Pareto-definícióval (senki nem jár rosszabbul, de legalább valamely csoportnak javul a helyzete), vagy az ebből kinövő Kaldor–Hicks-féle kompenzációs kritériummal méri.² Az ezekhez szükséges összehasonlítások ugyan meglehetősen

---

¹ Magyarul lásd Nozick 1988, Sen 1999.

² Ez utóbbi szerint egy politika akkor helyeselhető, ha azon a nyertesek annyit nyernek, hogy képesek lennének kompenzálni a rosszabbul járókat.

nehezen végezhető el, de a jóléti közgazdaságtan általában feltételezi, hogy amennyiben az emberek szabadon hozhatnak döntést, szabadon cserélhetik el egymással különböző javukat, ez a társadalmi hatékonyságot elősegíti. A kormányzat beavatkozása csak akkor helyeselhető, ha ezen cseremechanizmus valamilyen jól azonosítható probléma miatt nem hatékony. Ezeket nevezi az irodalom piaci kudarcoknak.

A jogi-jogosultsági megközelítés esetén a fő kérdés az, hogy milyen lépések megtételére van joga a kormányzatnak, milyen lépései nem sértik a polgárok jogait. Ezen kérdés – remélhetően megnyugtató – megválaszolása után azonban nincs eszköz a kezünkben a további választásra.

Az elemzés éppen ezért elsőként arra keresi a választ, hogy milyen kudarcok mutathatók ki az egyének vallási döntéseiben, ezek alapján igazolható lenne-e valamiféle fent említett politika. Előrebocsátható a végeredmény: a szokásos jóléti gazdaságtani elemzés alapján egyértelmű, hogy az államnak érdeke lenne, hogy a vallásgyakorlók aránya (legalábbis bizonyos felekezetek esetében) magasabb legyen. Az azonban már nehezebben megválaszolható kérdés, hogy milyen eszközökkel érhető ez el. Nemcsak arról van itt szó, hogy a közgazdaságtan modelljeihez szokott szem számára kevésbé definiált vallásszabadság fogalmával mely eszköz fér össze, hanem arról is, hogy komoly kutatást igényel, hogy mely kormányzati politika növeli hosszabb távon a vallásosságot.

A második fejezet éppen ezért a közgazdaságtani elemzés fontosabb következtetéseit veszi számba: milyen tényezők hatnak az egyének vallási döntéseire. Miután megismerjük ezeket a modelleket, illetve a nyomukban elvégzett empirikus vizsgálatok eredményeit, még egy rövid kitérőt teszünk az egyik legtöbbit vitatott egyházpolitikai területre: miképpen határolható el egymástól (ha egyáltalán elhatárolható) az egyházak és a szekták, milyen körülmények vezethetnek ahhoz, hogy egyes vallási csoportok élesen szembeforduljanak a társadalom többi, világi részével.

Ezt követően a negyedik fejezet vizsgálja magát az állami beavatkozás hatását. Két fontos iskolát kell ennek kapcsán megismerni: a vallások közötti verseny elméletét és a vallási monopólium mellett érvelő elméletet. Az előbbi a piaci viszonyoktól (és ezzel együtt a sok és sokszínű kis egyházi közösség lététől), az utóbbi egy vagy néhány egyház domináns helyzetétől várja azt, hogy a vallásukat gyakorlók száma nőjön.

Mielőtt azonban az elemzéshez hozzáfognánk, mindenképpen fel kell tenni a kérdést: van-e alapja annak, hogy a közgazdaságtan modelljeivel nyúljunk a vallásosság kérdéséhez, alkalmas eszköz-e ez? Amennyiben nem feledkezünk meg a közgazdaságtan korlátairól, akkor a válasz egyértelmű: igen. Az itt bemutatott modellek a vallásosságra, a vallásgyakorlásra kérdeznék rá, nem a hitre. A vallásgyakorlás ugyanis, bármi-

lyen formáját is elemezzük, erőforrásokat (mindenekelőtt időt) követel. Ezeket más tevékenységek elől kell elvonni, vagyis időről időre döntést kell hoznia egy személynek arról, hogy a lehetséges alternatívák közül miért éppen vallásának a gyakorlását választja. A közgazdaságtani modell, a racionális döntések elmélete éppen az ilyen döntések elemzésére látszik alkalmasnak – feltételezve persze azt, hogy racionális mérlegelés nyomán jutunk adott döntésre. (Fontos megjegyzés: a racionalitás nem zárja ki a megszokást – azzal csak a döntéshozás költségét csökkenthetjük le radikálisan.) Ugyanakkor ismernünk kell ennek az elemzésnek a határait is. Bár az irodalomban megjelennek, itt kerülöm az olyan elemzéseket, amelyek a hit kialakulásának a közgazdaságtani magyarázatával próbálkoznak.³4

Jóléti magyarázatok az állami beavatkozás szükségességéről

Helyhiány miatt ez a tanulmány az egyéni döntéssel összefüggő externális és információs problémák⁵ közül csak azokat mutatja be, amelyek a vallásosság valamely mutatója és a gazdaság teljesítménye (GDP, jövedelem stb.) között keresnek kapcsolatot.⁶

---

³ Lásd például Hardin 1997.

⁴ A másik olyan téma, amely kimaradt (igaz, ez már helyhiány miatt): az egyházak belső működését, a szervezetüket leíró közgazdaságtani modell. (Ezzel kapcsolatban lásd Allen 1995, Ekelund–Hebert–Tollison 1989, 1992, 2001; Davidson 1995, Davidson–Ekelund 1997, Hull–Bold 1989, Iannaccone 1995, Schmidtchen–Mayer 1997.) Szintén kimarad a marketingszemlélet, amely az egyházak tanítását próbálja a kereslet elvárásaihoz, illetve a versenytársak reakcióihoz alkalmazkodó cégek vagy éppen a hatalmával visszaélő, járadékavadász kormányzat mintájára modellezni. A legismertebbek: Davidson–Ekelund 1997 (a házasság szabályozásáról); Ekelund–Hebert–Tollison 1989 (az uzsora tilalmáról); Ekelund–Hebert–Tollison 1992, 2001 és Cassone–Marchesa 1999 (a bűnről és a bűnbocsánat szerepéről); Ekelund–Hebert–Tollison 2001 (a protestantizmus kialakulásáról); Barros–Garoupa 2002 (a többi felekezet megjelenésére, termékére adott reakcióról).

⁵ Ilyen problémák esetén a döntéshozó nem ismeri az adott tevékenység összes előnyös és hátrányos hatását. Információs problémák esetén az adott hatások ugyan magát a döntéshozót érintik, de ezzel ő nincs tisztában, ezeket a döntése során nem fontolja meg. Az externália esetén a hatás másokat érint.

⁶ Szintén helyhiány miatt elmarad a társadalmi hatások elemzése. Ezek közül az irodalomban leggyakrabban felbukkanók: *bűnözés* (Bainbridge 1989, Burkett–White 1974, Evans et al. 1995, Hirschi–Stark 1969, Hull–Bold 1995, Lipford–McCormick–

Ezek az elemzések három eszközt használnak. Az első csoportba azok tartoznak, amelyek az országok vagy kisebb térségek (például az Egyesült Államok államai vagy városai) közötti gazdasági különbségeket próbálják a vallásosságban mutatkozó eltérésekkel magyarázni. A másik az egyéni jövedelmi viszonyok, illetve bizonyos beruházások (mindenekelőtt a humántőke-befektetés, az oktatás) hozama és a vallásosság között keres kapcsolatot. A harmadik a vallásosságnak bizonyos – gazdasági szempontból fontos – attitűdökre gyakorolt hatását vizsgálja.⁷

Makropénzügyi hatások

A vallásosság, illetve a vallási összetétel egy térség, ország gazdasági fejlődésére gyakorolt hatásának empirikus vizsgálata még gyerekcipőben jár – bár Weber protestantizmushipotézise óta ez a szociológia egyik legtöbbet emlegetett állítása. Az utóbbi években azonban több olyan publikáció is napvilágot látott, amely ezt elemzi: Blum és Dudley a weberi hipotézist teszteli történelmi adatokon,⁸ Heath, Waters és

---

Tollison 1993, Medoff–Skov 1992, Smith 2003; az irodalomban leggyakrabban emlegetett, az elméleti háttérrel is viszonylag részletesen összefoglaló írás: Evans et al. 1995); *öngyilkosság* (Bainbridge 1989, Ellison–Burr–McCall 1997, Medoff–Skov 1992, Pescosolido–Georgianna 1989), *egészség* (Hummer–Rogers–Nam–Ellison 1999, Idler–Kasl 1992, Levin 1994; az irodalomban napjainkban legtöbbet hivatkozott vizsgálat: Hummer–Rogers–Nam–Ellison 1999); *szubjektív egészség és jólét* (Clark–Lelkes 2004, Ellison 1991, Ellison–Gay–Glass 1989, Hummer–Rogers–Nam–Ellison 1999, Lelkes 2002 (2005), Levin–Markides 1986, Pollner 1989); *család* (Becker 2004, Becker–Landes–Michael 1977, Call–Heaton 1997, Clark–Lelkes 2004, Heaton–Pratt 1990, Lehrer 1995, 1998, 2004b, Lehrer–Chiswick 1993, Lipford–McCormick–Tollison 1993, Stolzenberg–Blair–Loy–Waite 1995, Teachman 2002, Thornton–Axinn–Hill 1992); *heterogámia* (Becker–Landes–Michael 1977, Lehrer 1995, 1998, Sherkat 2004); *szexualitás* (Bearman–Bruckner 2001, Brewster et al. 1998, Cochran–Beeghley 1991, Kane–Staiger 1996, Lundberg–Plotnick 1995, Petersen–Donnenwerth 1997, Rosenzweig 1999, Thornton–Camburn 1989). A vallásosság hatásaival kapcsolatos további témákhoz lásd Wait–Lehrer 2003.

⁷ Jó előre fel kell hívni a figyelmet az endogenitás problémájára: a vallásosság és a gazdasági teljesítmény, jövedelem között a kapcsolat kétirányú. Az ok-okozati viszony megállapítására a legtöbb elemzés az instrumentális változók, a két- vagy többlépcsős regresszió módszerét alkalmazza. (A továbbiakban éppen ezen problémák miatt minden vizsgálat esetén jelzem a vizsgálat legfontosabb módszertani kérdéseit: milyen kontrollváltozókat használt, hogyan próbálta kezelni az endogenitás problémáját, stb.)

⁸ A korábbi vizsgálatok gyakran támadták a kapitalizmus kialakulásának weberi elméletét amiatt, hogy az empirikus, történelmi adatok nem támasztják alá a protestantizmus általa leírt szerepét. Ezek az elemzések felhívták például a figyelmet arra, hogy a

Watson az egyes amerikai tagállamok közötti különbségeket próbálja a vallási összetétellel magyarázni,⁹ míg Barro és McCleary nemzetközi összehasonlítást végez, és az egyes országok gazdasági növekedését próbálja a vallásosság két dimenziójával magyarázni.¹⁰ Most ennek az utóbbinak eredményeit mutatom be.

Barro és McCleary 41 ország egy főre jutó GDP-jének növekedését vizsgálta. A magyarázó változók között szerepeltették az országok vallásossági adatait is. A legtöbb figyelmet a vallásosság három mutatójának szentelték: a havonta templomba járók aránya, a mennyországban, illetve a pokol létében való hit. Ezenkívül szerepelt nyolc valláscsoportnak (katolikus, protestáns, ortodox, muszlim, zsidó, hindu, keleti – benne buddhista és egyéb) a lakosságon belüli részaránya is.¹¹ A vizsgálat eredményei szerint a túlvilághitre vonatkozó két kérdés hatása szignifikáns pozitív, míg a templomba járás szignifikáns negatív kapcsolatban áll a gazdasági növekedéssel. A túlvilágban való hit pozitív

---

kapitalizmus intézményei (mindenekelőtt a bankok) a protestantizmus előtt alakultak ki – a katolikus Itáliában. Egyes elemzések utalnak arra is, hogy adott területen belül a katolikusok gazdasági teljesítménye nem maradt el a protestánsokétól.

Blum és Dudley a nyugat-európai városok 1500 és 1750 közötti átlagjövedelmét vizsgálták (Blum–Dudley 2001). Miután viszonylag könnyen felfedezhető néhány szembevetendő eltérés a katolikus és a protestáns vidékek között (a protestáns régió városai gyorsabban növekszenek, a városi lakosság sokkal inkább koncentráliódik néhány centrumban, nagyobb ezekben az írástudók aránya, és gyorsabban is növekszik), feltételezik, hogy ez a két térség eltérő növekedési modelljének köszönhető. A függő változó az egyes városok (1500-ban az 5000 fő fölötti települések) növekedési rátája. A teljes mintán végzett vizsgálat a magyarázó változók közül nem mutatott szignifikáns eltérést a protestáns és a katolikus vidékek között. Viszont amikor a két részmintát külön elemezték, sok változó szignifikánsan eltérő értéket vett fel. Az igazán lényeges eltérést azok a változók mutatták (nyomda, atlanti kikötő, központtól való távolság), amelyek arra utalnak, hogy míg a protestáns városok esetében a növekedés motorja ebben az időben az egymással fenntartott kapcsolat, a kommunikáció, addig a katolikus térségekben a kisebb régióon belüli vezető szerep.

⁹ Heath–Waters–Watson 1995.

¹⁰ Barro–McCleary 2003a.

¹¹ Kontrollváltozók: az egy főre jutó GDP (ennek logaritmus) az adott időszak elején, az 1 éves korban várható élettartam, az átlagos iskolai végzettség (években), a teljes termékenységi ráta, a beruházás és a kormányzati fogyasztás GDP-aránya, az export és az import összegének a GDP-ben vett aránya, a cserearány változása, az infláció, valamint a törvényesség és a demokratikus berendezkedés szubjektív értékelése. Az endogenitásp probléma kiküszöbölésének érdekében az instrumentális változók módszerét alkalmazták: a vallásosság mindhárom adatának becsléséhez figyelembe vették az egy főre jutó GDP logaritmusát, az átlagos iskolai végzettséget a 25 éven felüli korosztályban, az urbanizációt, a 65 éven felüliek és a 15 éven aluliak lakosságon belüli arányát, a várható élettartamot, a kommunista rendszert jelző dummyt, valamint a vallási életet jelző tíz változót. Ez utóbbiak között volt az egyes vallásoknak a magukat

hatását ennek ösztönző hatásaival magyarázzák: a túlvilági büntetés-től való félelem vagy a túlvilági jutalom reménye miatt – a szerzők szerint – olyan magatartásformák terjednek, amelyek előnyösek a gazdasági teljesítmény szempontjából is. (Hogy pontosan mik ezek a hatások, azt nem részletezik.) Ezzel szemben a templomlátogatás parciális negatív hatását azzal indokolják, hogy ezzel a hívők erőforrásokat vonnak el a termeléstől. Ugyanakkor maguk a szerzők is jelzik, hogy a vizsgálat ebben a formában félrevezető lehet, mert nem szól arról, hogy a templomba járás miképpen hat a hit itt jelzett változóira. A közölt eredmények ugyanis parciális regressziós együtthatók! Ha a templomba járást így vizsgáljuk, akkor ezáltal rögzítjük a vallásosság gazdasági szempontból szerintük legfontosabbnak tekintett outputját. Triviális, hogy az input egyoldalú növelése rontja a gazdasági teljesítményt.¹² Másrészt a vizsgálat eredményeit, több ok miatt is, fenntartásokkal fogadhatjuk csak el. Egyrészt az elemszám viszonylag alacsony. Másrészt minden földrajzi alapú vizsgálat esetén különösen élesen vetődik fel a területi autokorreláció problémája, amelyet a modell nem kezel.¹³

---

valamilyen valláshoz tartozónak vallókon belüli részaránya, valamint az államvallás létét és a vallások szabályozását jelző két dummy, illetve a vallási pluralizmus jelzésére kilenc vallási csoport (ugyanaz, mint fenn, csak a buddhista és a többi keleti különváltak) alapján számított Herfindahl-index. A három változó mindhárom vallásossági mutató esetében szignifikáns magyarázóerővel bír: az államvallás léte parciálisan növeli, a szabályozás léte parciálisan csökkenti, míg a pluralizmus növeli mind a három értéket.

¹² Megjegyzendő, hogy a vizsgálatot elvégezték úgy is, hogy csak a templomba járás, illetve csak a hit változóit tartották benn a regressziós egyenletben. Ezek után a változók együtthatói gyakorlatilag nullára csökkentek – bár az előjelüket megtartották, és szignifikánsak maradtak.

¹³ Ennek lényege: a jelzett összefüggést esetleg nem a két változó közötti kapcsolat okozza, hanem mindkettő a földrajzi helyzet folyománya. Bizonyítható, hogy a szomszédos országok gazdasági lehetőségei és a teljesítményük hasonló (Major 2001). Hasonlóképpen a földrajzi helyzet erősen determinálja a vallási összetételt. Márpedig a vizsgált vallásossági mutatók, mindenekelőtt a templomba járás, egyes vallások esetében eltérő értéket vesznek fel. Vagyis könnyen lehet, hogy nem a felekezet és a vallásosság közötti összefüggést mutatja a regresszió, hanem egyszerűen azt, hogy – például földrajzi vagy egyéb okok miatt – azok a régiók fejlődnek, ahol olyan felekezetek vannak többségben, amelyek körében alacsonyabb a vallási aktivitás.

Egyéni jövedelmi különbségek – oktatás

Az, hogy a vallásosság, elsősorban a vallási különbségek hatnak az egyének jövedelmi, vagyoni helyzetére, viszonylag régóta ismert. Az egyes felekezetek között komoly jövedelmi különbség van, akár csak a bérjövédelmet, akár az összes jövédelmet vizsgáljuk.¹⁴ Ezekben az elemzésekben maga a vallásosság csak annyiban jelent meg, amennyiben a magukat különböző vallásokhoz besoroló embereket a valláshoz nem tartozók, nem hívők csoportjával hasonlították össze.¹⁵ Az utóbbi időben jelentek meg azok a vizsgálatok, amelyek már nemcsak egyszerűen a felekezetek közti különbségeket, hanem a vallásgyakorlás mennyiségét, a templomba járás gyakoriságát is vizsgálták.¹⁶

A vagyoni, jövedelmi viszonyokat tekintve egyértelműnek látszik, hogy bizonyos vallások esetén szignifikánsan jobb az esély a magasabb jövédelem, illetve jólét elérésére. Keister vizsgálatai szerint a zsidóság akkor is szignifikánsan jobb vagyoni helyzetben van, mint a vizsgálatában referenciacsoportként használt nem vallásosak, ha kontrolláljuk az örökség útján szerzett, tipikusan magasabb jövédelmüket is.¹⁷ Ugyanez igaz, csak ellenkező előjellel azokra, akik a konzervatív protestáns vallásban nőttek fel.¹⁸ Érdekes ugyanakkor, hogy a gyermekkori és a felnőttkori vallásosság hatását külön-külön tesztelve azt tapasztalta, hogy

¹⁴ Chiswick 1988, Gockel 1969, Tomes 1984, 1985.

¹⁵ Mindenképpen fel kell azonban hívni a figyelmet az ilyen felekezetközi összehasonlítások egyik fontos problémájára: vélhetően minden más, itt bemutatott elemzés közül ez a leginkább érzékeny arra, hogy a minta honnan, mely országból és mely időpontból származik.

Tomes például négy kanadai vallási csoport jövedelmi viszonyait hasonlította össze (protestánsok, katolikusok, zsidók, nem vallásosak/más felekezethez tartozók). Ugyanazon kontrollváltozók mellett is alapvetően eltérő eredményeket kapott különböző földrajzi egységek szerint. Míg teljes Kanadát tekintve a zsidó származású férfiak kereseti előnye 12 százalék volt a protestánsokkal szemben, addig a nagyvárosokban már csak 7 százalék, Quebecben azonban 17 százalék. Hasonlóképpen a katolikusok Quebecben csaknem 5 százalékos kereseti előnyben vannak a protestánsokhoz képest, míg például a nagyvárosokban 4 százalékos hátrányban. (A vizsgálat kontrollváltozói: iskolázottság, munkatapasztalat, heti munkaidő, nyelv, városi/vidéki lakóhely, származás-etnikum, egyetemi végzettség, önfoglalkoztatás, kormányzati alkalmazásban állás, családi állapot.) (Tomes 1985.)

¹⁶ Keister 2003, Loury 2004.

¹⁷ Keister 2003.

¹⁸ A vizsgálatot ugyanazon közel 5000 amerikai körében 1985 és 1998 között végzett hat felvétel eredményei alapján végezte. Kontrollváltozók: a család jövédelme 1978-ban, a család jövédelme az adott évben, a vállalkozói jövédelem létét jelző dummy, a szülők iskolázottsága (két dummy annak alapján, hogy az apának és az anyának van-e legalább college-végzettsége), a szülők foglalkoztatottsága 1978-ban (két dummy: fő-

a felnőttkori vallásosság hatása minden felekezet esetében pozitív: a zsidóság esetében sokkal nagyobb a pozitív együtttható, a konzervatív protestánsok esetén a gyermekkori szignifikáns negatív együtttható helyett felnőttkorban nem szignifikáns értéket kapunk. (A katolikusok és a nem tradicionalista protestánsok körében szintén jelentősen nő az együtttható értéke, bár sem a gyermekkori vallásosság negatív, sem a felnőttkori pozitív együttthatója nem szignifikáns.)

A vallás hatásai alapján viszonylag könnyen érthető mind a zsidóság viszonylag magas vagyoni helyzete, mind a fundamentális keresztények átlag alatti anyagi viszonyai. Az irodalomban leggyakrabban a humántőke felhalmozásában megmutatkozó különbség bukkan fel, de a vallás több formában is hathat a jólétre. Mindenekelőtt hat a demográfiára, a gyermekszámra. A gyermekszám és a családkép (családon belüli munkamegosztás) viszont meghatározza a gyermekes anyák munkaerő-piaci megjelenését.¹⁹ Magasabb gyermekszám, illetve otthon maradó anya esetén alacsonyabb lesz az átörökíthető vagyon, illetve az is több részre oszlik. Továbbá a vallásgyakorlás egyben ismeretségeket is hoz. Ez egyrészt – felnőttkorban – üzleti kapcsolatokat, lehetőségeket, információkat jelent, fiatalabb korban pedig a tanulási folyamat része: a látott életvezetési minták, gazdasági magatartásformák példaként szolgálnak.²⁰

állásban dolgoztak-e), a testvérek száma, a családszerkezet (18 éves korban: ép család, mostohaszülő, egyszülős háztartás), a születés helye (dummy: az északkeleti állam), etnikum, végzettség (középiskola, college, bechelorszint vagy magasabb végzettség), az illető kora, házas-e vagy elvált, gyermekeinek száma (gyermekszám és válás között interakciós változó), lakóhelye (város-vidék, illetve négy régió), a házastárs munkaviszonya (hány hetet dolgozott a megelőző évben).

¹⁹ A nemi szerepekről és a háztartáson belüli munkamegosztásról lásd Ellison–Bartkowski 2002, Lehrer 1995.

²⁰ A zsidóság kapcsán az irodalomban gyakran bukkan fel az úgynevezett *diaszpóra-hipotézis*. Eszerint a zsidó vallásúak körében az elmúlt évezredek tapasztalatai miatt a többiekétől eltérő megtakarítási formák, portfóliók terjedtek el: elsősorban azon vagyontárgyakba fektetnek be, amelyeket menekülés esetén viszonylag könnyen magukkal vihetnek. Ez felértékeli körükben a pénzügyi befektetéseket, az ingóságokkal, illetve az ingatlanbefektetésekkel szemben. Különösen a legkönnyebben mozgatható befektetési formának, a humántőke-befektetésnek, az oktatásnak a szerepe jelentős: a zsidóság körében a legmagasabb az iskolázottság, akár a férfiakat, akár a nőket vizsgáljuk. Mivel pedig az anyák gyakrabban maradnak otthon gyermekeikkel azok kiskorában, mint akár a protestánsok többsége, akár a katolikusok, így gyermekeik otthonról nagyobb támogatást kaphatnak az oktatásban, mint a más felekezetekhez tartozó gyermekek. A másik, ezzel szorosan összefüggő magyarázat a zsidóság körében megfigyelhető alacsonyabb gyermekszám. A közgazdaságtani irodalom ezt úgy írja le, mint a gyermekek mennyisége és az adott gyermek képzésére fordított erőforrások (a gyermek minősége) közötti fordított összefüggést.

Humántőke-befektetés – oktatás. A jövedelmi különbségek magyarázatakor a legfontosabb elem az, hogy a vallásosság erősen összefügg a humántőke-felhalmozással – ezért azok a felekezetek, amelyek magasabb jövedelmi szintet érnek el, ezt elsősorban magasabb iskolázottságuknak köszönhetik. Lássuk éppen ezért, hogy miképpen hat a vallás az oktatásra!²¹ Az 1.a ábrán az oktatás iránti egyéni keresletet meghatározó határhaszon- és határköltésgörbét láthatjuk. A határhaszon elsősorban az oktatás későbbi megtérülésétől függ. A határköltéget az oktatás alternatív költsége határozza meg, vagyis az, hogy az oktatásra fordított erőforrásokat milyen más formában tudnák felhasználni. Amennyiben egy vallási közösség nagy hangsúlyt helyez az oktatásra, akkor az idő használdozat-költsége alacsony; emiatt a határköltés csökken, az SS görbe lefelé tolódik. Ha egy vallási csoport az iskolákban oktatott tananyagot a nézeteivel ellentétesnek minősít, akkor a görbe balra mozdul. Ugyanakkor a vallásosság hat a megtérülésre is: amennyiben a gyermekes anyák otthon maradnak, és segítik gyermeküket a tanulásban – különösen, ha a figyelem nem oszlik meg több gyermek között, és az édesanya képezettsége is megvan ehhez –, akkor ez az oktatás technikai hatékonyságát (adott ismeretanyag milyen gyorsan, milyen mértékben épül be) jelentősen növeli, vagyis a várható megtérülés ugyanolyan oktatás mellett nagyobb lesz. A vallási tanítások befolyásolják a hozamot akkor is, ha a későbbi, jövedelem útján elérhető világi élvezetek egy részétől eltiltják a tagokat, ezzel az oktatás révén elérhető magasabb jövedelem várható haszna csökken. E megtérülési hatások nyomán a határhaszongörbét (DD görbe) tolják el (1.a ábra).

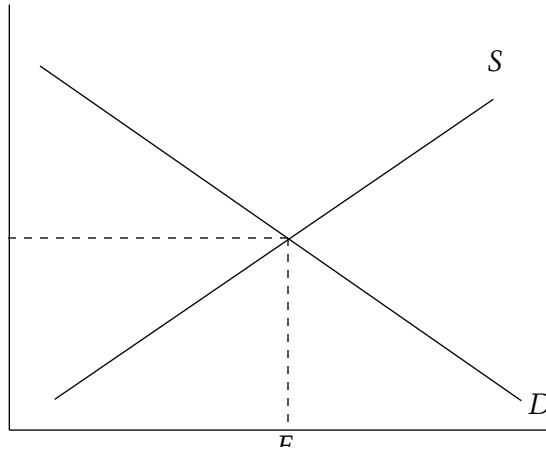
A két görbe együttes mozgásából következhet, hogy egyes vallási csoportok esetében (például a zsidóságnál) azt tapasztaljuk, hogy mind az oktatás mennyisége, mind a megtérülési ráta magasabb, mint más csoportoknál.²² Az 1.b ábrán viszonyítási alapul szolgáló – egymással gyakorlatilag megegyező – katolikus és nem fundamentalista protestáns felekezeteknél megfigyelhető oktatási határhaszon- és határköltésgörbékhez (D_M, D_C , illetve S_M, S_C) képest a zsidó felekezet esetében a javuló megtérülés miatt a keresleti görbe erősen eltolódik jobbra, míg a kínálati görbe – igaz, kisebb mértékben – szintén jobbra mozdul, az oktatásra elhasznált erőforrások alacsonyabb alternatívaköltsége miatt. Összességében nemcsak az oktatás mennyisége nő (E_M, E_C -ről E_J -re), hanem annak megtérülése is. A fundamentalisták esetében a keresleti és a kínálati hatás úgy alakul, ahogyan azt a D_F és az S_F görbék mutatják: mindkettő egyedül is csökkentené az oktatás mennyiségét, de a megtérülési ráta végül nem változik (r_F, r_M, r_C).

²¹ Chiswick 1988, Lehrer 1999.

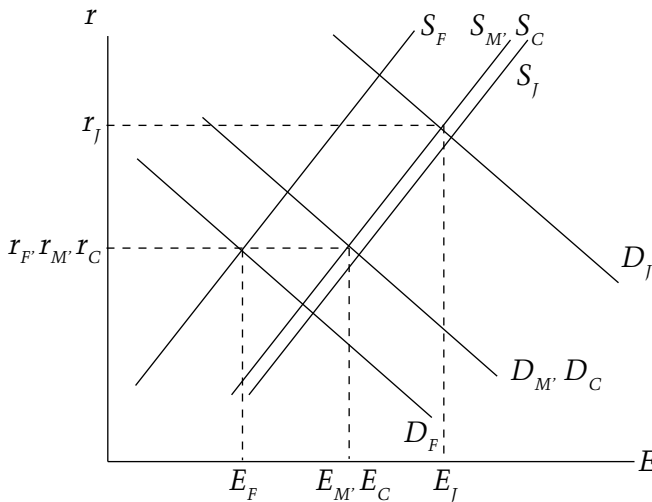
²² Lehrer 1999.

1.a ábra. Az oktatás egyéni határhaszon- és határkölségfüggvénye

1.b ábra. Az egyes felekezetek hatása

Jelmagyarázat: F: fundamentalisták; M: nem fundamentalista protestánsok; C: katolikusok; J: zsidó felekezetek.

Forrás: Lehrer 1999.

A vallásosság azonban nem csak a felekezeti különbségeken keresztül hat az oktatásra. Loury tanulmánya alapján bizonyíthatónak látszik, hogy maga a templomba járás is – függetlenül attól, hogy mely felekezetről beszélünk – jobbra tolja a határhaszon- és a határkölséggörbéket. A gyermekek képességének kontrollálása után azok között, akik he-

tente jártak templomba, és azok között, akik egyszer sem, akkora különbség van, mintha az édesanyjuk három vagy az édesapjuk négy évvel több osztályt végzett volna.²³

Ezen a ponton azonban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a vallásosság és az oktatás közötti pozitív kapcsolat nem biztos, hogy bármiféle oksági viszonyt is jelez. Elképzelhető ugyanis, hogy fellép az úgynevezett *jókisfiú-hatás*: a jó kisfiú teljesíti szüleinek, a felnőtteknek az elvárásait, amelybe éppúgy beletartozik például a megfelelő oktatási teljesítmény, mint a templomba járás.²⁴

Attitűdök

Az eddig bemutatott eredmények kapcsán feltehető a kérdés: milyen elméleti, oksági modell húzódik meg a háttérükben? Barro és McCleary a vallások pozitív hatásait azokban az extraösztönzőkben vélik felfedezni, amelyeket a túlvilági élet jelent.²⁵ Az oktatási vizsgálatok a különböző vallásoknak azt a hatását emelik ki, hogy híveiket magasabb humántőke-beruházásra ösztönzik. Ezek a magyarázatok azonban inkább hipotézisek, mintsem empirikusan alátámasztott bizonyítékok: elfogadásukhoz vizsgálnunk kell, hogy a vallások valóban kiváltják-e a várt hatásokat híveikben.

---

²³ Loury 2004. A vallásosságot azzal mérte, hogy a fiatalok 14–17 éves korukban egy évben hányszor voltak templomban, míg a végzettséget a 28–30 éves korban elért állapottal mérték. A vallásosság hatását Loury kétlépcsős regresszióval is becsli. (Instrumentumok: déli lakhelyet jelző dummy, a hívőknek az adott megye lakosságán belüli aránya, a megyén belül az adott vallás híveinek az összes hívőhöz viszonyított aránya.) Ennek eredményei azonban csak annyiban térnek el az egyszerű regressziótól, hogy a vallásosság hatását még erősebbnek jelzik. A vizsgálat csak a fehérekre terjedt ki, közülük is csak a különböző protestáns felekezetek híveire, a katolikusokra és a nem hívőkre (N = 2748). Egyéb kontrollváltozók: kor, nem, az anya és az apa végzettsége és foglalkozási státusa (féhér- vagy kékgalléros), a család összetétele (egyszülős-e, idősebb és fiatalabb testvérek száma), valamint három dummy: van-e a családnak újság-előfizetése, könyvtári tagsága, a gyermek magániskolába járt-e.

A vizsgálat megpróbálja kiszűrni azokat a háttérváltozókat is, amelyek egyformán meghatározhatják a vallásosságot és az oktatási teljesítményt. Ezek közül a gyermekek képességei közötti különbségekre koncentrálnak: felveszi a kontrollváltozók közé egyrészt azon idősebb testvérei számát, akik magasabb iskolai végzettségét szereztek, másrészt a gyermekek képességeit mérő úgynevezett AFQT-teszt eredményeit, illetve a gyermekeknek az iskolával kapcsolatos elvárásait is.

²⁴ Iannaccone 1998, Freeman 1986.

²⁵ Barro–McCleary 2003a, 2003b.

Ilyen vizsgálatot végzett el Guiso, Sapienza és Zingales.²⁶ Kutatásuk során abból indultak ki, hogy a vallások hatását a vallásos emberek attitűdjén, nem pedig különböző, általuk elért eredményeken keresztül kell mérni. Hat olyan attitűdöt állítottak vizsgálatuk középpontjába, amelyről feltételezték, hogy hatással lehet a gazdaság működésére: a kooperációval, a nőekkel, a kormányzattal, a törvényekkel (normákkal), a piacgazdasággal és a takarékossgal szembeni attitűdöket.²⁷ A vallásosság szempontjából négy csoportot képeztek: a vallásos neveltetésben részesülteket, a vallásukat aktuálisan gyakorlókat (legalább évente egyszer templomba járókat), az aktív vallásosokat (hetente templomba járókat), valamint a magukat ateistának vallókat.

Az eredmények szerint a bizalom az ateisták és az aktív templomba járók körében a legmagasabb. A vallásosakon belül a legnagyobb koope-

²⁶ Guiso–Sapienza–Zingales 2002. A World Value Survey program három felvételében szereplő körülbelül a világ 66 országából 150 000 személy adatait elemezték.

²⁷ A kooperációs készséget egyrészt azon keresztül mérték, hogy a válaszadók szerint mennyire lehet megbízni az emberekben „általában”, illetve hogy más nemzetiségűeket, etnikumúakat elfogadnák-e szomszédjukul.

A nőekkel szembeni attitűdöt a munkaerőpiaccal („Ha kevés a munkahely, akkor a férfiaknak elsőbbséget kell-e kapniuk?”), az oktatással („Fontosabb-e a férfiaknak, mint a nőknek, hogy részt vegyenek a felsőoktatásban?”), illetve a háztartás és a munkavállalás közötti választással („A nőknek a boldogságukhoz szükséges-e [to be fulfilled], hogy gyermekeket szüljenek?” „Ugyanolyan megelégedettséget hozhat-e a háztartás ellátása, mint a munkavállalás?” „A férfiaknak és a nőknek is hozzá kell-e járulniuk a családi költségvetéshez?”) kapcsolatos kérdésekkel alapján kódolták.

A kormányzattal szembeni viszonyt három intézménnyel – a kormányzattal, a rendőrséggel, illetve a fegyveres erővel – szembeni bizalommal mérték.

A törvényszegésre való hajlamot egyrészt az előzőhöz hasonló bizalmi indexszel vizsgálták, ahol a bizalom „tárgya” a jogrendszer volt, másrészt öt törvényszegő lépés igazolhatóságára (10 fokozatú skálán mérve a soha nem igazolhatótól, a mindig igazolhatóig) kérdeztek rá – jogalap nélkül igényelt kormányzati támogatás, tömegközlekedés használata fizetés nélkül, adócsalás, tudottan lopott tárgy vásárlása, kenőpénz elfogadása.

A piacgazdaság kapcsán három kérdésre koncentráltak: a magántulajdon kiterjesztésére, a verseny támogatására („Egyetért-e azzal, hogy (i) a jelentős jövedelmi különbség jelent megfelelő ösztönzést az egyéni erőfeszítések növelésére, (ii) a verseny hasznos, mert ez ösztönöz munkára és fejlődésre?”), a méltányossági kérdéshez való viszonyra. („Egyetért-e azzal, hogy (i) az adott embernek kellene nagyobb felelősséget vállalnia saját jólétéért, (ii) hosszabb távon a kemény munka mindig jobb életet eredményez, (iii) ha a jólét nő az mindenkinek hasznos? Véleménye szerint a szegények elsősorban saját lustaságuk vagy a társadalmi támogatás hiánya miatt jutottak erre a sorsra?”)

A takarékoság kapcsán azt a kérdést vizsgálták, hogy a válaszadó szerint fontos-e az, hogy a gyerekeket otthon erre neveljék.

A kontrollváltozók közé a szubjektív egészségi státust, a nemet, az életkort, az iskolázottságot (években mérve), a társadalmi státust-osztályt, illetve a jövedelmi decilist (utóbbi kettőt önbesorolás alapján) vették fel.

rációs készséget (legnagyobb bizalmat) az aktív vallásgyakorlók mutatják – a vallásosság tehát elsősorban nem a neveltetésen, hanem a vallás gyakorlásán keresztül hat erre. Az ateisták körében kisebb a más etnikumokkal, a bevándorlókkal szembeni intolerancia, mint a vallásosak között, bár e tekintetben a nyílt ateisták nem térnek el jelentősen a nem vallásosak, de nem is ateisták csoportjától. A nőkkel szembeni attitűdnél markánsan jelentkezik a vallásosság várt hatása, a klasszikus családmódel mellett erősebb elkötelezettség. Hasonlóan éles ellentét jelenik meg a kormányzati intézmények elfogadottsága és a jogrendszer kapcsán: míg az ateisták körében lényegesen kisebb a kormányzati intézmények iránti bizalom, és ők jobban tolerálják a vizsgált törvénytöréseket, addig a vallásosság és különösen az aktív templomba járás kifejezetten pozitívan hat a kormányzati intézmények támogatottságára, illetve egyértelműen erősíti a vizsgált bűnök elutasítását.

A legközvetlenebb gazdasági attitűdök esetén azt látjuk, hogy a piacgazdaság egyre elfogadottabb a vallásosság növekedésével. Az éles jövedelemkülönbség szükségességének kérdését leszámítva az aktív vallásosak mindig lényegesen határozottabban támogatják a piaci intézményeket, mint akár a vallásukat nem gyakorlók, akár az ateisták. Az utóbbiak minden esetben a legelutasítóbbak a piaccal szemben, és ők a legelkötelezettebbek a szociális igazságtalanságokra hivatkozó kormányzati beavatkozások mellett.²⁸

Az egyéni döntési modell

Ha az előzőek nyomán elfogadjuk, hogy a kormányzatnak a társadalmi jólét maximalizálása miatt érdeke lehetne a vallási aktivitás befolyásolása, mindenképpen érdemes röviden áttekinteni a vallásgyakorlás

---

²⁸ Ugyanakkor természetesen az egyes vallások (a mintában: katolikus, protestáns, zsidó, muszlim, hindu, buddhista és egyéb) hatása eltérő. A számunkra legérdekesebb, dominánsan katolikus országokban az általános bizalom a legmagasabb értékét a protestánsok között veszi fel. A zsidók körében a vallásos neveltetés növeli a többiekbe vetett bizalmat, azonban az aktív vallásgyakorlását csökkenti. Ezzel szemben a katolikus neveltetés inkább csökkenti a bizalmat, ugyanakkor az aktív vallásosak körében a bizalom alig marad el a protestánsokétól. Viszont a piacgazdasági intézmények elfogadottsága – akár a magántulajdon, akár a versenyt nézzük – lényegesen erősebb a katolikusok körében, miként a takarékoság fontosságának elismertsége is. Ez utóbbi kapcsán érdemes megjegyezni, hogy amennyiben nem csak dominánsan katolikus országokra koncentrálnunk, a magántulajdon, a verseny és a takarékoság elfogadottsága akkor is magasabb a katolikusok körében, mint a többi vallásban. (Kivételek a buddhisták, akiknél a magántulajdon magasabb támogatást élvez.)

racionális döntésen alapuló magyarázatát, a vallásgyakorlás mikroökonómiáját. Eddig azt látjuk, hogy döntésük során az emberek figyelmen kívül hagynak bizonyos hatásokat. Ha ezt a kormányzat módosítani kívánja, akkor mindenekelőtt arra kell magyarázatot találnunk, hogy mely tényezőket veszik figyelembe ilyenkor az egyének, milyen tényezők hatnak erre. Az irodalomban megjelenik mind a keresletoldal (a háztartási termelés vagy a vallási humántőke elmélet), mind a kínálatoldali magyarázat. Az utóbbi elemzésére főleg a negyedik részben kerül majd sor, itt csupán egy magyarázatot mutatok be: a klubelméletet.

A vallási javak háztartási termelési elmélete

Mikrorökonómiai modell. A háztartási termelés elméletének alap gondolata az, hogy a fogyasztási javak egy része nem sorolható sem a fizikai javak, sem a piacon vásárolt szolgáltatások körébe, hanem maguk a fogyasztók, a háztartások állítják elő a saját maguk számára. Érdemes megjegyezni, hogy ezeknek a fogyasztási javaknak nincsen piacuk, nincs piaci áruk sem. Viszont létezik egy úgynevezett *árnyékáruk*: ez a fogyasztásuk során felhasznált szűkös erőforrások (jövedelem, idő) ára. A háztartási termelés két legfontosabb korlátja ezért a jövedelem (életciklus-jövedelem) és az idő.²⁹

Mivel a fenti elmélet bármilyen háztartási tevékenység elemzésére alkalmasnak látszik, így természetesen a vallási aktivitást is megpróbálhatjuk beleépíteni. Erre először Azzi és Ehrenberg tett kísérletet.³⁰ A vallásosság elemzésének érdekében az előbb vázolt modellt módosítanunk kell. Egyrészt azt a feltételezést kell feloldanunk, hogy a háztartás hasznossági függvényére csak a halál beálltáig elfogyasztott javak hatnak. Azzi és Ehrenberg beemeli a hasznossági függvénybe a „túlvilági, halál utáni fogyasztás”-t is, amelynek termelése a vallásos

²⁹ Formálisan: A háztartások a következő hasznossági függvénnyel szembesülnek: $U = U(C_1, \dots, C_n)$, ahol C_i az egyes időszakokban fogyasztott összetett fogyasztási javakat jelöli. A legegyszerűbb feltételezés az, hogy ezek előállításához kétféle input szükséges: a piacon vásárolt javak (x_i) és az idő (h_i), ennek alapján a fogyasztási javak termelési függvénye: $C_i = C(x_i, h_i)$. A jövedelmi korlát: $\sum_{t=1}^T [px_t / (1+i)^{t-1}] = \sum_{t=1}^T [(v + w_t l_t) / (1+i)^{t-1}]$, ahol p az ár, i a kamatláb, w az egyes időszakokban érvényes munkabér, l az adott időszakban munkával töltött idő, v pedig a nem munkaerőpiacról származó jövedelem. Az időkorlát minden időszakra: $\sum_{t=1}^T l_t \leq T$, ahol T a teljes rendelkezésre álló idő, l_t a munkával töltött idő.

³⁰ Azzi–Ehrenberg 1975.

tevékenységre fordított időtől függ.³¹ A legegyszerűbb modellben a vallási tevékenység haszna egyedül az e világi beruházások túlvilági hozama. Azonban a hasznok közé felvehetők más elemek is. Ehrenberg két fontosabbat ajánl: a fogyasztási jószág jelleget és azt a hasznot is, amelyet társadalmi elvárásnak nevez.³² Ez utóbbi alatt azt értik, amikor a vallási közösségbe járás jelentős nem vallási hasznokat, például ismeretsegeket hoz. Másrészt a vallási inputok között nemcsak az idő kezelhető, hanem a pénzkidadások is.

A modell következményei. A modell legfontosabb állítása a használdozat-költség erős hatása a vallási aktivitásra. Minél magasabb a vallási aktivitás érdekében felhasznált erőforrások – elsősorban az idő – használdozat-költsége, alternatív hozama,³³ annál alacsonyabb lesz a vallási tevékenységre fordított mennyisége. Például:

- Amennyiben feltételezzük, hogy a nők munkabére elmarad a férfiakétól, akkor ezen elmélet alapján könnyen magyarázhatjuk, hogy miért szentelnek a nők több időt a vallásnak: esetükben az idő használdozat-költsége kisebb.
- Azokban a csoportokban, ahol szűkebb az alternatívák köre, s ezért alacsonyabb a használdozat-költség, ott a vallási aktivitás magasabb lesz. Ez magyarázatot kínálhat a rurális térségekben, illetve a kisebbségi csoportok körében tapasztalt magasabb vallásosságra.

A bérnövekedésnek a vallási aktivitásra gyakorolt hatása szintén elemezhető. Tudjuk, hogy a szekularizációs tézisek általában azt feltételezik, hogy a jövedelem növekedése csökkenti a vallásosságot. Ugyanakkor a közgazdaságtani modell rámutat arra, hogy itt két hatás áll egymással szemben, amelyek közül a szekularizáció csak az egyiket, a negatív hatást hangsúlyozza. A jövedelemnövekedés negatív hatását nevezi a közgazdaságtan *jövedelemkompenzált helyettesítési hatásnak*.³⁴ Ezzel szemben azonban ott áll a *jövedelmi hatás*,³⁵ amely viszont – vélhetően – növeli a vallási aktivitást. Láthatjuk majd, hogy az ökonometriai vizsgálatok a két hatás közül az utóbbit találják erősebbnek.

³¹ I. m. Formálisan: A hasznossági függvény: $U=U(C_p, \dots, C_n, A)$, ahol A a túlvilági fogyasztás. Ennek termelési függvénye: $A=A(r_p, \dots, r_n)$, ahol r_t a t időszakban vallásos tevékenységre fordított idő.

³² Ehrenberg 1977.

³³ Használdozat-költség vagy alternatív hozam alatt azt a kieső hasznot értjük, amiről azért mondunk le, mert az erőforrást éppen az adott formában használtuk fel. Emiatt elesünk attól, hogy a „második legjobb formában” használjuk azt fel.

³⁴ Vagyis ha azt tételezzük fel, hogy az egyén reáljövedelme nem, csak az órabér, vagyis az egységnyi szabadidő feláldozásával megtermelhető jövedelem változik.

³⁵ Vagyis amikor csak azt vesszük figyelembe, hogy a változó bér milyen jövedelmi eltérést okoz. Technikailag: feltételezzük, hogy fennmarad az eredeti órabér, de az egyén reáljövedelme annyival nő vagy csökken, mint amennyit a bér változása okoz.

Amennyiben a modellbe beépítjük a tőke megtérülését is, akkor azt várhatjuk, hogy a vallási aktivitás az életkor előrehaladtával nőni fog.³⁶ Mivel a vallási aktivitás nem kamatozik, így ezt a befektetést érdemes minél későbbi időszakra tolni, és fiatalabb életkorban az e világi megtérüléssel kecsegtető befektetésre koncentrálni. Idővel ezek vonzereje csökken, hiszen rövidül az az időszak, amíg hozamuk élvezhető. Persze ezt az egyértelmű összefüggést mérsékli a béremelkedés előbb említett hatása: ha az életkor előrehaladtával gyorsabb a bérnövekedés, akkor lassabb lesz a vallásra fordított idő növekedése. Ezzel magyarázható, hogy a nők körében gyorsabban nő a vallási aktivitásra fordított idő, illetve az is, hogy a vallásosság és a vallási aktivitás az életkornak mégsem szigorúan növekvő függvénye, hanem inkább egy U alakkal írhatjuk azt le, amelyben a mélypont 20 és 30 éves kor között következik be.

Amennyiben a pénzübeni inputokat (például adományok) is elemzés tárgyává tesszük, akkor a haszonáldozat-költség magyarázatot kínál arra, hogy a jövedelem növekedésével a vallási tevékenység az időintenzívebb formáktól miért tolódik el a pénzintenzívebb formák felé, miért módosul az adományok és a vallási tevékenységnek szentelt idő aránya az előbbiek javára.³⁷

A vallásfogyasztás hasznai. A vallásfogyasztásnak a háztartási termelésre alapozott modelljeit, azoknak magyarázóerejét alapvetően meghatározza, hogy milyen módon értelmezzük a vallásfogyasztásból nyerhető hasznokat. Azzi és Ehrenberg modelljét az empirikus vizsgálatok nyomán komoly kritikák érték.³⁸ Láttuk persze, hogy már Ehrenberg is beemeli a modellbe két új tényezőt, de a későbbiekben ezek köre bővült.³⁹ Az egyik legismertebb „vallásihaszon-tipológiát” Hull és Bold állította össze.⁴⁰ Eszerint a vallásfogyasztáson belül négy terméket szencsés elkülöníteni:

1. Időszakos élvezet (temporal bliss). Ezt neveztük fenn a vallás fogyasztási jószág jellegének. Ugyanakkor ez az a pont, ahol a szekularizáció leginkább magyarázható: ahogy nő az egyéb lehetőségek száma, úgy nő a vallásfogyasztás haszonáldozat-költsége, úgy fordulnak egyre többen az alternatív időtöltések, szórakozási formák

³⁶ Leszámítva az élet utolsó szakaszát, amikor a rosszabb egészségi állapot miatt – a templomlátogatással mért vallásosság – értelemszerűen csökken.

³⁷ A magasabb jövedelmi csoportokat vonzó közösségekben általában rövidebbek a szertartások, a vallásközösség tagjainak idejét kevésbé veszik igénybe, nagyobb arányban alkalmaznak hivatásos papokat stb. (Iannaccone 1998).

³⁸ Long–Settle 1977.

³⁹ Ehrenberg 1977.

⁴⁰ Hull–Bold 1989.

felé. Ugyanakkor Hirschman alapján ez a folyamat inkább hullámként és nem egyenes vonalú mozgásként tételezhető:⁴¹ miközben az alternatívák terjedése egyes időszakokban bizonyosan csökkenti a vallási aktivitást, és más magánjóságok fogyasztása felé tereli az erőforrásokat, aközben más időszakokban éppen a magánfogyasztásban megcsömörlő csoportok kerülnek többségbe, és ilyenkor a közösségi, nem kommerciális tevékenységek – így például a vallási aktivitás – irányába csoportosítják át az erőforrásokat.⁴²

2. Társadalmi hatás. Ez megfelel a pozitív (és negatív) externális hatásoknak. Hull és Bold, valamint az egyházakat vállalatként felfogó irodalom számára ez a hatás a legfontosabb: az egyházak működése a megfelelően kialakított ösztönzők (erkölcsi előírások, túlvilági jutalmak és büntetések) miatt jelentősen csökkenti a gazdaság tranzakciós költségeit, hozzájárul a tulajdon biztonságához és a szerződésekkel, ígéretekkel szembeni bizalom megteremtéséhez. Ugyanakkor ezt a gazdaságerősítő funkciót az állam a történelem során mind olcsóbban és olcsóbban látja el, és ezzel az egyházak ilyenfajta gazdasági-társadalmi funkcióinak súlya fokozatosan csökken.
3. Halasztott hozam (deferred perpetuity). Ez a túlvilági fogyasztási hatás, de ide sorolható tulajdonképpen az egyház, a vallás minden olyan teológiai tanítása is, amelynek igazságtartalmáról közvetlen tudásunk e világon nem lehet.
4. A világ befolyásolása (altered fate). Ide tartozik a világ káros hatásainak elkerülése vagy épp a számunkra hasznos körülmények kialakításának érdekében történő fellépés, például az ima. Ezeknek a folyamatoknak a befolyásolása az egyes ember vagy a társadalmi közösségek erejét meghaladja, ezért célszerű isteni beavatkozást kérnünk.

Bármelyik állítást is állítjuk azonban ezek közül a túlvilági jutalom motívuma mellé, egyikük sem magyarázza azt, hogy a vallás nemcsak közösségi megnyilvánulásainkat, hanem egyéni – a közösség többi tagja által nem ellenőrizhető – tevékenységeinket is meghatározza (például étkezési, imádkozási előírásokat). Itt az irodalom a vallásnak a személyi integritást erősítő szerepét emeli ki: a vallási előírások megsértését a hívő mint saját identitásának gyengülését éli meg.⁴³ De teológiai oldal-

---

⁴¹ Hirschman 1972.

⁴² Hirschman 1972, idézi: Wallis 1990.

⁴³ Talán a legismertebb ezen elméletek közül Frankfurt „másodlagos akaratok és vágyak” (*second order volitions and desires*), Kelley „jelentésadó” (*supply of meaning*), illetve Sen metapreferencia-elmélete (Frankfurt 1971, Kelley 1972, Sen 1977). Mind-egyik lényege, hogy míg a preferenciák azt határozzák meg, hogy mit akarunk fogyaszt-

ról közelítve ugyanígy beemelhetjük a vallásfogyasztás egyéni hasznai közé magát az Isten iránti szeretet kinyilvánítását is.⁴⁴

A vallási humántőke elmélete

Bár a háztartási termelés modelljeiben is általában kulcsszerepet játszik a humántőke felhalmozása, de az úgynevezett vallási humántőke elmélete ezen a ponton lép tovább. A legismertebb modell Iannaccone-é,⁴⁵ amely Becker és Stigler addikciós elméletét alkalmazza a vallási kérdésekre.⁴⁶

A kiindulópont az, hogy a preferenciákat nem valamiféle mögöttes szubjektív metapreferencia határozza meg, hanem azok is jól leírhatók a tőkeállomány és az áralakulás segítségével. Minél többet fogyasztja valaki az adott terméket, minél több időt szentel vallási tevékenységre, annál több tőke (például vallási tudás, ismeret, jártasság) halmozódik fel, és ezért a későbbiekben az ugyanerre a célra szánt idő és pénz hozama nő.⁴⁷ A magasabb vallási humántőkével rendelkezők körében a további „vallásfogyasztás” használdozat-költsége alacsonyabb. E felhalmozott tőkének egy része azonban idioszinkratikus: csak az adott felekezeten belül használható, áttéréssel ennek egy része elvész. A modell tehát elsősorban erre, vagyis az ilyen felekezetközi mozgások elemzésére alkalmas. Ezek közül a két legfontosabb az áttérés és a vegyes házasság.

A modell az áttérések alacsony számát könnyen magyarázza. A vallási humántőke nagy részére a szülői házban tesz szert az ember, épp ezért egyrészt a vallásos neveltetés az egyik legfontosabb magyarázó tényezője a későbbi vallási aktivitásnak, másrészt az utódok általában a későbbiekben is megmaradnak a szülői házban megismert hit gyakorlásában. Ugyanakkor ha felekezetváltásra mégis sor kerül, akkor el-

---

tani, velük szemben a vallás (és a hasonló tényezők) azt, hogy „mik akarunk lenni”. (További elemzésért lásd például Cosgel–Minkel 2002, illetve Wallis 1990.)

⁴⁴ Érdemes talán utalni a „túlvilági fogyasztás” kapcsán John Henry Newman gondolatára. A keresztény szemlélet szerint a túlvilágon nem valamiféle, e mostani világunkból ismert materiális fogyasztás vár minket, hanem a legfőbb öröm Isten színéről színre látása, dicsőítése lesz. Newman szerint, tehát aki e világon nem érzi jól magát a szent-misében, az a mennyországban sem érezné jól magát (Newman 2001, 132–133.).

⁴⁵ Iannaccone 1990.

⁴⁶ Becker–Stigler 1977.

⁴⁷ Formálisan: Adott időszakban elfogyasztott vallásfogyasztási jószág mennyisége: $R_t = R(t, x_{t,t}, S_{t,t})$, ahol $x_{t,t}$ a t -dik időszakban a vallásfogyasztás érdekében vásárolt áruk összege, S_t a t -dik időszakban rendelkezésre álló vallási humántőke, amelynek R_t természetesen pozitív függvénye. Ennek mennyisége minden egyes időszakban nő.

sősorban azok között a felekezetek között, amelyek tanítása közelebb áll egymáshoz, így kisebb a veszteség. Ezekre az áttérésekre viszonylag fiatal korban kerül sor, ekkor még több az idő az új felekezetben szükséges tőke felhalmozására és az abból nyerhető haszon megszerzésére.

A vegyes házasságok esetén azt kell megfontolni, hogy a homogámia komoly méretgazdaságossági hatásokkal jár: ugyanazt a vallásfogyasztást kisebb haszonáldozat-költséggel lehet megvalósítani – gondoljunk a templomba járásra vagy arra, hogy ilyen esetben nem merül fel az erőforrásoknak a felekezetek közötti megosztásával vagy a gyerek neveltetésével kapcsolatos döntés tranzakciós költsége.⁴⁸

A vallásosságra ható tényezők

A haszonáldozat-költség, illetve a vallási humántőke magyarázóerejének tesztelésére és az eddigiek összefoglalásaként érdemes egybegyűjteni azokat a vizsgálatokat, melyek azokat a tényezőket veszik sorra, amelyek a keresleti oldalról hathatnak a vallásosságra. Az utóbbi időben a különböző nemzetközi vallásosságvizsgálatok alkalmat adtak arra, hogy ezeket, illetve a szekularizációs hipotézist teszteljék.⁴⁹

Jövedelem. A gazdasági növekedéssel kapcsolatban a leggyakrabban megfogalmazott várakozás az, hogy a növekvő gazdaság és ezzel a bővülő fogyasztási lehetőségek miatt a vallásosságnak vissza kell szorulnia. Bainbridge az USA nagyvárosi körzeteit összehasonlítva arra az eredményre jutott, hogy az egy főre jutó jövedelem ugyan általában csökkenti a felekezethez tartozással mért vallásosságot, de ez a hatás csak a nagyobb városok részmintáján szignifikáns.⁵⁰ Barro és McCleary negatív kapcsolatot találtak a GDP és a vallásosság bármely mutatója között.⁵¹

---

⁴⁸ Iannaccone e háztartáson belüli méretgazdaságosságot és ezzel a vallási humántőke elméletének magyarázóerejét látja igazolva abban, hogy (i) a válások aránya magasabb a vegyes házasságokban, (ii) áttérésekre gyakrabban kerül sor vegyes házasságban, mint egyedülállók körében, (iii) az azonos felekezetűek közötti házasságban élők körében magasabb a vallási aktivitás, mint az egyedülállóknál (Iannaccone 1990, lásd még Iannaccone 1998).

⁴⁹ A szekularizációs hipotézis másik tesztelési módja természetesen az idősoros összehasonlítás lenne. Ennek azonban komoly gátja a megbízható adatok hiánya. A vallástörténeti irodalomban az utóbbi időben egyre többször bukkan fel Finkének és Starknak az az elmélete (magyarul Tomka 1996), mely szerint a vallásosság ma megfigyelhető értéke nem valamiféle kivételesen alacsony érték, hanem a történelem során inkább ezt tekinthetjük természetesnek. Az egyetlen bizonyíthatóan magasabb vallásosságot felmutató időszak a 19–20. század fordulója, vagyis a szekularizációs teóriában szinte minden esetben viszonyítási pontul szolgáló időszak.

⁵⁰ Bainbridge 1990.

⁵¹ Barro–McCleary 2003b.

Amennyiben kontrolláljuk az egyes országok vallási összetételét és a vallások szabályozásában mutatkozó eltéréseket (köztük az ország esetleges kommunista voltát, illetve múltját), akkor a GDP növekedése csökkenti a havi rendszerességgel templomba járók arányát. Ugyanakkor ha a nemzeti jövedelem és a vallásosság közötti közvetítő mechanizmusokra is figyelmet fordítunk, a kép zavarossá válik: a képzettség növekedésének, az urbanizációnak vagy az élettartam növekedésének hatását kiszűrve – miközben e változók többsége sem a várt irányba mutat – az egy főre eső GDP együtthatója már nem szignifikáns.⁵²

Képzettség. A klasszikus szekularizációs elmélet szerint a képzettség növekedésével a vallásosságnak egyértelműen vissza kell szorulnia. Eszerint az oktatásnak csökkentenie kell a vallásosság mellett a hitet is: csökkennie kell azon vallási tételek számának, amelyet a válaszadó elfogad. Ugyanakkor a humántőke-elmélet szerint éppen ellenkezőleg: a képzettesebbek körében kell nőnie a vallásosságnak, hiszen számukra egyszerűbb (olcsóbb) az az elvont gondolkodás, amelyet a vallásosság megkövetel. Ráadásul a magasabban képzettek könnyebben használhatják a fel azokat a társadalmi kapcsolatokat, amelyekre a vallásosság révén szert tehetnek. Sacredote és Glaeser vizsgálatai szerint a nyugati országokban – különösen az Egyesült Államokban – a vallásosság és a képzettség közötti viszony erősen függ attól, hogy mit vizsgálunk.⁵³ Ha egyéni szinten vizsgálódunk, azt tapasztaljuk, hogy a képzettség növekedésével a templomba járás is nő.⁵⁴ Ezzel szemben azon felekezetek

⁵² A mintában 59 ország adatai szerepeltek, amelyek a nyolcvanas évek elejétől a kilencvenes évek végéig elvégzett hat nemzetközi vallásossági felvételből származnak. Kontrollváltozók: a vallási pluralizmus, az államvallás, illetve a vallásszabályozás léte, a kommunista múlt, a nagy vallások részaránya a lakosságon belül, átlagos iskolai végzettség, urbanizációs ráta, várható élettartam, a 65 évesnél idősebb és a 15 évesnél fiatalabb lakosság aránya. Az államvallás-dummy azokban az országokban kapott 1-es értéket, ahol vagy az alkotmány definiálja ezt, vagy állami támogatással, adóbeszedéssel, illetve az iskolai vallásoktatással támogatja a kormányzat valamely felekezetet. A vallások szabályozásával azon országoknál számoltak, ahol a kormányzat nevezi ki vagy hagyja jóvá az egyházi vezetőket. Mivel felmerülhet az endogenitás problémája, ennek kiszűrésére az instrumentális változók módszerét alkalmazták. Az egy főre jutó GDP logaritmusának becsléséhez használt instrumentumok: a vallási pluralizmus, az államvallás, illetve a vallásszabályozás léte, a kommunista múlt, a nagy vallások részaránya a lakosságon belül, valamint egyrészt az 1970-es hasonló érték, másrészt az ország egyenlítőhöz való távolsága, illetve tengerparti elhelyezkedése.

⁵³ Sacredote–Glaeser 2001.

⁵⁴ A vizsgálat csak az 1945 után született korosztályra terjedt ki. Kontrollváltozók: etnikum, nem, életkor (egyrészt születési év, másrészt négy életkori kategória dummyja: 30 év alatt, 30–39, 40–49, 50 fölött), családi állapot (házas, nem házas), interakció a nem és a családi állapot között, gyermekszám (három életkori kategória szerint külön: 0–5, 6–12, 13–19), jövedelem.

esetében, ahol magas a hívek képzettsége, alacsonyabb a templomba járók aránya.⁵⁵ Ugyanakkor a képzettség hatása élesen eltér az egyes országokban: a nyugat-európai országokban egyéni szinten általában pozitív összefüggést találunk, ezzel szemben a volt szocialista országokban a képzettség emelkedésével egyéni szinten is csökken a vallásosság. Hasonló eredményeket kapott Need és Evans is, a közép- és a kelet-európai országokban az együtthatók negatívak, bár több országnál nem szignifikánsak.⁵⁶ Magyarország (és Oroszország) esete azonban eltér: a képzettség növekedésével itt nő a templomba járás.

Urbanizáció. A városokban az alternatív lehetőségek nagyobb száma miatt a vallásfogyasztás használdozat-költsége magasabb, így a rurális vidékeken lenne magasabb a vallásosság. Tovább erősíti ezt a hatást a mezőgazdasági tevékenység kiszámíthatatlansága, amely a feltételezések szerint növelné a vallásosságot. Ugyanakkor a városokban az egyházak kínálata is sokszínűbb, vagyis a polgárok alacsonyabb költséggel találják meg az ő vallási ízlésüknek legjobban megfelelő közösséget.⁵⁷ Bainbridge eredményei szerint a városi lakosság aránya az adott térségben nemhogy csökkenti, hanem éppen növeli vallásosságot.⁵⁸ Ezzel szemben Barro és McCleary egyértelműen a negatív hipotézist támasztják alá: a városlakók arányának 16 százaléknyi növekedése a havi templomlátogatók arányát 5 százalékkal csökkenti.⁵⁹

Vallásos neveltetés – vallási tőke. Talán természetesnek is tűnik, hogy a vallási aktivitást meghatározó legfontosabb magyarázó tényező a neveltetés. Iannaccone három különböző amerikai mintán vizsgálta a vallásosság magyarázó tényezőit.⁶⁰ Ezek között kettő esetében is mérni

---

⁵⁵ A kis elemszám (10 felekezetet tudtak vizsgálni) miatt itt csak egyváltozós regressziót, illetve korrelációt tudtak vizsgálni. Éppen ezért nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy több magyarázó változó bekapcsolása után az összefüggés akár meg is fordulhat. Érdemes utalni például arra, hogy – mint láttuk – a jövedelemnövekedéssel a templomba járás csökken, viszont az adományok összege és jövedelemhez viszonyított aránya nő. Mivel a képzettség és a jövedelem között pozitív összefüggés áll fenn, így elképzelhető, hogy a jövedelem hatásának kontrollálása után már felekezeti szinten is pozitív kapcsolatot kapnánk.

⁵⁶ Need–Evans 2001.

⁵⁷ Finke–Stark 1988.

⁵⁸ Bainbridge 1990. – Az adatok 1980-ból, 288 nagyvárosi körzetből álltak rendelkezésre. A többváltozós elemzésbe bevont változók: régió (nyugati régió-e?), az adott államban születettek száma, az elmúlt öt évben történt vándorlás (az összlakossághoz viszonyítva), a városi lakosság aránya, a középfokú végzettséggel rendelkezők aránya, a 17 éven aluliak aránya.

⁵⁹ Barro–McCleary, 2003b.

⁶⁰ Iannaccone 1990.

tudta a vallásos neveltetésre utaló változót: a szülők vallási aktivitását. Ez mindkét esetben az egyik legerősebb magyarázó változó volt.⁶¹

Az áttérések elemzésekor – többek között a vallási tőke – egyes mutatóit vizsgálja Sherkat és Wilson.⁶² Vizsgálatuk legérdekesebb része az, amikor azt elemzik, hogy bizonyos jellemzők hogyan hatnak arra, hogy a fiatalok 18 és 26 éves koruk között korábbi felekezetükből három irányba kilépjenek: konzervatív vagy liberális protestáns felekezettel válasszanak, illetve felhagyjanak vallásukkal.⁶³ A vallási humántőke magyarázóereje jelenik meg abban, hogy azok, akik a legspeciálisabb vallási tőkét felhalmozó csoportokhoz tartoznak – vagyis vagy valamelyik konzervatív felekezethez tartoznak, vagy katolikusok –, minden irányba (így a konzervatívok más konzervatív felekezet irányába is) kisebb eséllyel mozdulnak el, mint a liberális felekezetek tagjai. Azok a fiatalok, akik jelentősebb humán tőkére tettek szert (akár annak révén, hogy ők

⁶¹ A három minta (mind csak a házas válaszadókra terjedt ki):

1. Katolikus felvétel (1974, csak házasok, N = 555) – magyarázó változók: kor, nem, etnikum, végzettség, jövedelem, házastársa katolikus-e, gyermekek száma, a hit erőssége (9 kérdés alapján), a térségben a katolikusok aránya, gyermekkorban a két szülő átlagosan hányszor járt templomba évente, a vallásos neveltetés ereje, dummy: katolikus hitben nőtt-e fel, valamelyik szülő katolikus volt-e – ez utóbbi, számunkra most fontos változó szintén szignifikáns ($p = 0,001$) pozitív hatással van a templomba járásra.

2. Észak-kaliforniai minta (1963, csak házasok, N = 2186) – magyarázó változók: kor, nem, végzettség, jövedelem, házastársa ugyanazon vallású-e, gyermekek száma, a hit erőssége (9 kérdés alapján), vallási tapasztalat (3 kérdés alapján), az elmúlt évben beteges napok száma, felekezet (3 dummy: konzervatív, liberális protestáns, katolikus), a vallásos neveltetés ereje;

3. General Social Survey (1983–1987, nem fekete, 45 év alatti, aktuálisan házas vagy soha nem házas, N=495) – kor (négy életkori kategória), nem, végzettség, jövedelem, házas-e, házastársa ugyanazon vallású-e (interakciós változók: családi állapot és jövedelem, illetve családi állapot és nem között), apa és anya évente hányszor járt templomba, felekezet.

⁶² Sherkat–Wilson 1995.

⁶³ Az elemzésben 1100 családról rendelkeztek adattal. Megkérdezték mind az akkor 18 éves gyermekeket, mind a szüleiket 1965-ben, majd 1973-ban. (Ezzel kapcsolatban érdemes emlékeztetni, hogy ez az a generáció, amely egyetemista korában élte át a hatvanas évek második felének jelentős kulturális mozgalmait.)

A vizsgálatba bevont magyarázó változók: a kérdezettnek és a családfőnek a Biblia feltétlen igazságába (betű szerinti értelmezésébe) vetett hite; a kérdezett középiskoláskori vallási aktivitása (milyen gyakran járt templomba), illetve a háztartásfő ugyan ezen mutatója; a Bibliába vetett hit és a vallásgyakorlás terén a szülő és a gyerek közötti eltérés; a családfő végzettsége; a kérdezett és az adott vallási csoportban átlagos iskolai végzettség közötti eltérés; a kérdezettnek a szüleihez való viszonya (mennyire érzi magát közel a szüleihez?); neme; és a 18 éves kori felekezete (liberális, konzervatív protestáns vagy katolikus).

maguk vagy a család gyakrabban járt templomba, akár annak révén, hogy komolyabban vették a Biblia tanítását), azok a konzervatív felekezetek felé nagyobb eséllyel mozdulnak el – még a konzervatív származás hatásának kiszűrése után is. Ezzel szemben a liberálisabb felekezetek felé fordulók, illetve a hitet elhagyók között lényegesen kisebb az arányuk, mint azoknak, akik nem gyakorolták ilyen intenzíven a vallásukat.

Felekezetközi házasság. A vallási humántőke a két házastárs között kiegészítő jószágnak tekinthető – azonos vallású házastárs esetén a felhalmozott tőke hozama magasabb. Iannaccone a felekezeten belüli házasságnak a templomba járás gyakoriságát pozitívan befolyásoló hatását mutatta ki mindhárom fent említett mintán.⁶⁴

Kínálati oldali magyarázat: a klubok közgazdaságtana

A kínálati oldali magyarázat kulcsa az, hogy az egyházak híveik számára közjavakat állítanak elő. Gondolhatunk itt magára a vallási tevékenységnek otthont adó infrastruktúrára, intézményekre, de egy-egy istentisztelet „minőségére”, hangulatára vagy akár egyes felekezetek esetében az Istennel való kapcsolat erejére is (amennyiben az adott teológia feltételezi, hogy közösen könnyebben elérhetjük Istent, mint egyénileg). Mint a közjavak esetében általában, itt is felmerül a potyázás problémája:

- a vallási csoportokba belépnek kevésbé aktív személyek, akik kevesebbel járulnak hozzá az egyházi intézmények fenntartásához, ezzel a többiek által „megfizetett” közjószágon potyáznak – vagyis heterogén csoport jön létre;
- a csoporttagok mindegyike a többiekre vár, visszafogja hozzájárulását, és ezzel az előállított közjószág mennyiségét csökkentik: vagyis homogén csoportban is jelen lehet a potyázás.

Az utóbbi könnyen belátható, ha meggondoljuk, hogy a vallási aktivitásból nyerhető hasznót ez esetben két tényező befolyásolja: az adott személy vallásfogyasztása, illetve a „közösség minősége”, vagyis a közjószág. Ez utóbbit egyéni döntésünk során adottnak vesszük, holott a mi hozzájárulásunktól is függ annak nagysága.⁶⁵

⁶⁴ Iannaccone 1990.

⁶⁵ Formálisan: a vallásfogyasztásról hozott Pareto-hatékony döntés feltétele:

$\frac{\pi_R}{\pi_C} = MRS_{R,C} + MRS_{R,Q}$ lenne, ahol R a vallásfogyasztás, C a nem vallási fogyasztás, míg Q a „közösség minősége”, vagyis a közjószág; π a két termék árnyékára: ezzel szembeül a döntés meghozatalakor a fogyasztó. Az egyéni döntés során azonban a jobb oldalon szereplő második tényezőt nem vesszük figyelembe.

A közösségeknek valamilyen módon védekezniük kell a potyázókkal szemben. A kézenfekvő megoldás az lenne, hogy a közösség ellenőrizné, hogy a tagok mennyi inputtal járulnak hozzá a közjavakhoz. Azonban ez roppant költséges. A vallásgazdaságtan magyarázata szerint az egyházak a vallásfogyasztás használdozat-költségének emelésén keresztül próbálhatják meg kiszűrni a potyázókat: megdrágítják, szélsőséges esetben meg is tiltják bizonyos alternatív tevékenységek folytatását, egyes szekuláris élvezetek (alkohol, némely élelmiszer, a világ által csinosnak elkönyvelt ruházkodás, bizonyos szexuális tevékenységek stb.) feláldozásához kötik a tagságot. Ezzel vélhetően azok a tagok, akik számára a vallásfogyasztás kevésbé értékes, és ezért kevesebbel is járultak hozzá a vallási javak előállításához, elhagyják a közösséget, kilépnek. A maradék pedig a reális világi alternatívák csökkenése miatt vélhetően több erőforrást, aktivitást fognak a közösségre áldozni. Ráadásul miután a közösség létszáma kisebb lesz, mint korábban volt, és a megmaradt tagok aktívabb vallási életet élnek (például gyakrabban találkoznak), így a szabályok betartása is egyszerűbben ellenőrizhetővé válik.⁶⁶

Felmerül természetesen a kérdés, hogy amennyiben az egyház, szekta azt sem tudja ellenőrizni, hogy a tagok milyen aktivitást fejtenek ki a közösségen belül, miképpen tudná ellenőrizni a közösségen kívüli tevékenységet, például az alkoholtilalmat vagy az étkezési előírásokat? Erre jelenthet megoldást az úgynevezett *stigmatikus jel*. Ez egy olyan, könnyen ellenőrizhető jel (ruházkodás, haj, szakáll, de idetartozik az erőteljes térítő tevékenységben való részvétel is), amely a világ szemében különös, esetleg elítélendő. Ennek viselése a világi élvezeteket jelentősen megnehezíti, néha gyakorlatilag lehetetlenné is teszi.

Persze ne feledjük: a használdozat-költség növelése el is riaszt a közösségtől. A szigor supraoptimális is lehet. A tagok ezt csak addig viselik el, amíg a cserébe kapott vallási többlet kompenzálja őket. Optimális esetben ilyen lépésre csak akkor kerül sor, ha egyértelmű, hogy a részvétel, az aktivitás szintje és a közjószág, a közösség minősége között erős a kapcsolat. Másrészt csak olyan tevékenységeket érdemes megdrágítani, amelyek a közösségi aktivitás komoly alternatívái.

---

⁶⁶ Az ilyen szigorúbb közösségekről (szektákról) a szociológiai, statisztikai vizsgálatok is megállapítják, hogy kisebb az átlagos taglétszámuk, a tagok aktívabb vallási életet élnek, és a többiekkel a vallási érintkezésen túl is aktívabb kapcsolatot ápolnak, például lényegesen több barátjuk kerül ki a vallásközösségből, mint a nagyobb (egyház jellegű) csoportok esetén. Ugyanakkor jól látható, hogy a szigorúbb követelményeket megfogalmazó szervezetek tagjainak körében a világi tevékenységek valóban kevésbé fontosak, például a vallásközösségen kívüli csoporttagságok száma lényegesen alacsonyabb, mint egy kevésbé szigorú vallási közösségben (Iannaccone 1994).

vái. Sőt, mivel a világi társadalom bizonyos intézményeitől eltiltatnak, így sok esetben kénytelenek biztosítani számukra e szolgáltatásokat. Az ilyen csoportokat mindig fenyegeti az a veszély, hogy amennyiben az általuk tiltott világi tevékenységek ára (vagyis a többi, nem az adott valláshoz tartozó polgártól kért ára) lecsökken, akkor a tagok körében is nő ezek iránt a kereslet, vagyis jobban fenyeget a kilépés. Az ilyen szigorú vallási csoportok körében viszonylag magas is a fluktuáció. A használdozat-költség hatása mutatkozik meg abban is, hogy tagjaik átlagos jövedelme és iskolai végzettsége alacsonyabb, mint a nagyobb egyházak tagjaié.

Vissza a jóléti hatásokhoz: vallási konfliktusok

Míg az eddigiekben elsősorban a vallás pozitív hatásait láthattuk (bár felbukkantak negatív következmények is), most a vallásokkal kapcsolatos negatív vélekedések okát kell megvizsgálni: a vallási fundamentalizmust. Itt csupán egyetlen fontos kérdésre koncentrálok, az egyes vallási csoportok és a társadalom szekuláris (nem vallásos) értékei közötti éles konfliktusra.⁶⁷ Ezt ugyan elvileg közvetlenül a jóléti hatások között kellene tárgyalni, de módszertani kérdések miatt csak most kerül elő, megértéséhez ugyanis szükséges az előbb bemutatott klub-elemzés.

A vallásszociológiai irodalomban általában több dimenzió használatával próbálják elkülöníteni az egyházakat és a szektákat. A vallás gazdaságtana ezzel szemben nem húz éles határt köztük: gyakorlatilag egy kontinuum pontjaiként mutatja be őket, ugyanakkor egyértelműen el is határolva őket egymástól, ezzel elméleti modellt kínálva az egyházból szektává vagy a szektából egyházzá alakulás folyamatára is.⁶⁸

Az elemzés kulcsa egy magatartási skála (a 2.a ábrán a C tengely). Ennek kitüntetett pontja a társadalom által elvárt magatartás (C_z). A szekuláris világban azok kapják a legnagyobb megbecsülést, akik ebben a pontban helyezkednek el. Ettől a ponttól jobbra a konzervatívabb, balra a liberálisabb életfelfogást találjuk, ezek értéke a társadalom szemében alacsonyabb. Ugyanezen a magatartási skálán választanak maguknak helyet az egyházak, illetve a szekták – ők is meghatározzák

⁶⁷ Az elemzések másik iránya, amely nagyjából hasonló eszközökkel dolgozik, a terrorizmus és a vallások kapcsolatát elemzi (Iannaccone 2003, Berman–Laitin 2004).

⁶⁸ Iannaccone 1988, Barros–Garoupa 2002.

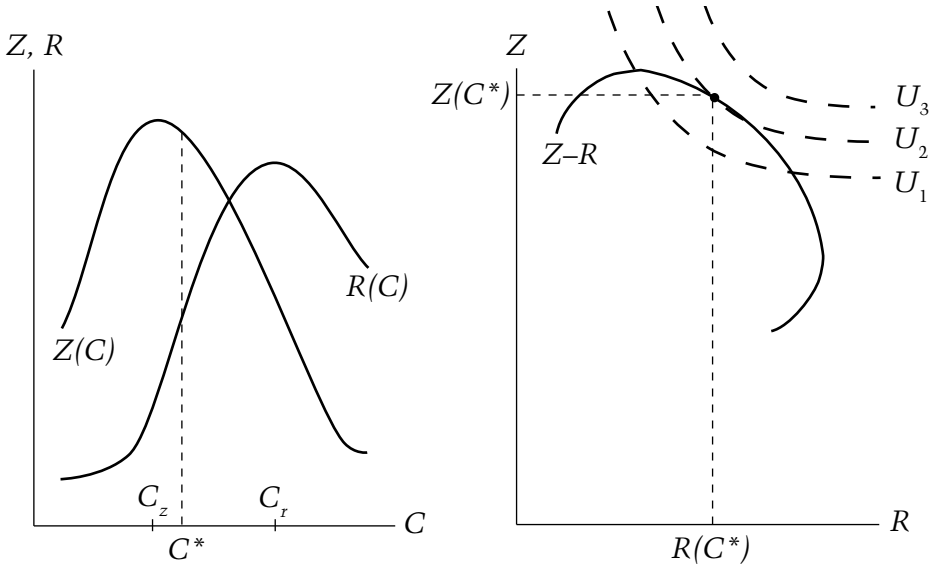
azt a magatartásmintát, amelyet a legtöbbre értékelnek (C_1). Tegyük fel, hogy az elvárt magatartástól való liberális vagy konzervatív eltérés megítélése mindkét esetben aszimmetrikus: a szigorúbb, konzervatívabb magatartást folytatókat mind a világ, mind az egyház többre értékeli, mint az elvárttól szabadosabb életvitelűeket. A 2.a ábrán a $Z(C)$ és $R(C)$ görbék ezt a társadalmi, illetve felekezeti megbecsülést – a szekuláris, illetve vallási fogyasztást – ábrázolják. A társadalom tagjai az adott skálán bárhol is választanak maguknak helyet, számíthatnak a társadalom és az adott vallási csoport részéről érkező „jutalmakra”. E különböző magatartásmódok mellett elérhető szekuláris és egyházi megbecsülést ábrázolhatjuk a fogyasztási lehetőség határaként (a 2.b ábrán a $Z-R$ függvény).⁶⁹ Az egyén e korlát figyelembevételével optimalizál. Ez a szokásos közgazdaságtani modell szerint úgy történik, hogy azt a pontot keresi, ahol a legmagasabb közömbösségi görbéje érinti ezt a határt. Egy adott személy közömbösségi görbéjének alakja aszerint változik, hogy számára mennyire fontos a szekuláris világ, illetve az adott egyház elismerése. Azoknál, akiket az adott egyház nem érdekel, gyakorlatilag, vízszintes közömbösségi görbéket láthatunk. Azok pedig, akiknek csak a felekezet megítélése számít, függőleges közömbösségi görbékkel rendelkeznek. A nem ilyen (átlagos) polgárok optima vélhetően valahol a két szélsőséges magatartás között lesz. (Ilyen átlagos polgárok közömbösségi görbéit mutatja a 2.b ábrán az U_1 , U_2 , U_3 .) Ezek közül az elérhető legmagasabb U_2 , amely megadja a számára optimális elérhető maximális vallási és szekuláris fogyasztást.

A vallásszociológiában általában a tagok egyéni értékrendjére vezetnek vissza a szektárius – világgal szembehelyezkedő – magatartást. A most elemzett modell azonban más módon teszi ezt. Iannaccone a határ alakja alapján választja el egymástól az egyházakat és a szektákat: konvex határ esetén köztes megoldást is lehetővé tevő egyházirol, konkáv határ esetén szektákról beszélhetünk.⁷⁰

⁶⁹ A fogyasztási lehetőségek határa azt mutatja meg, hogy adott, a szekuláris világtól érkező elismerés mellett mekkora a maximálisan kapható vallási elismerés.

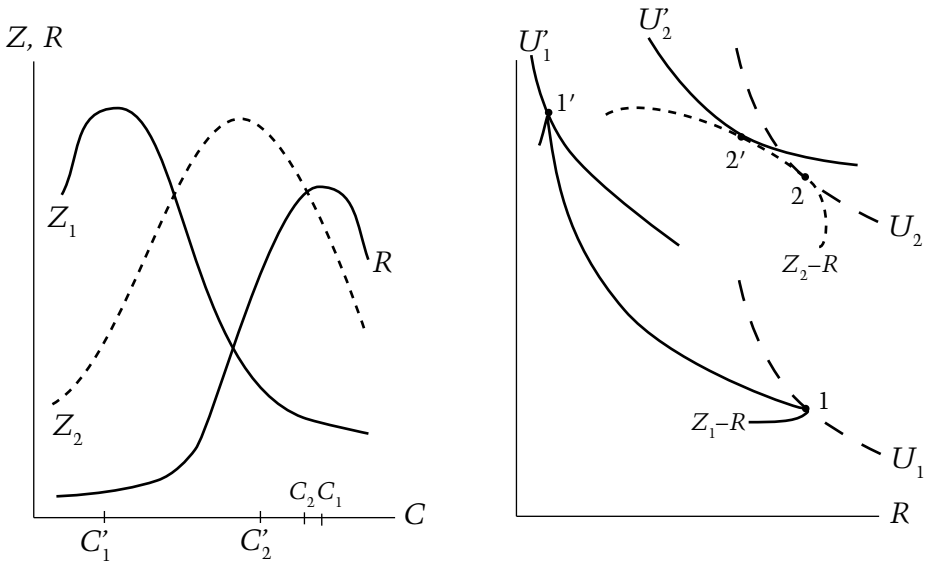
⁷⁰ Iannaccone 1988.

2. a és b ábra. Szekuláris és vallási hozamok, egyéni optimalizáció egyház esetén

Forrás: Iannaccone 1988.

3. ábra. Szekuláris és vallási hozamok, egyéni optimalizáció szekta esetén

Forrás: Iannaccone 1988.

$Z(m)=Z(C)$ és $R(m)=R(C)$. Amennyiben elfogadjuk ezt a meghatározást, megvizsgálhatjuk, hogy mi okozhatja a határ alakjának változását. Vizsgálatunk szempontjából négy hatást érdemes elkülöníteni. Egyrészt távol kerülhet egymástól a két magatartási optimum. Ezt éppúgy okozhatja a $Z(m)$ függvény balra, mint az $R(m)$ függvény jobbra tolódása.⁷¹ Másrészt a $Z(m)$ és az $R(m)$ függvények csúcspontjai közül valamelyik – például a felhalmozódó idioszinkratikus humántőke miatt – magasabbra kerülhet. Harmadrészt a felekezet toleranciája csökkenhet a liberálisabb életvitellel szemben (ebben az esetben az $R(m)$ függvény bal oldala lesz meredekebb). Negyedrészt csökkenhet a szekularizált világ toleranciája az optimumnál konzervatívabb magatartást választókkal szemben (meredekebb lesz a $Z(m)$ függvény jobb oldala). Röviden, egy csoport szektává alakulását éppúgy okozhatja az adott vallási csoport jobbra tolódása vagy csökkenő toleranciája, mint a szekuláris álláspont balra tolódása, illetve a vallásos csoportokkal szembeni ellenszenv növekedése.

Az állam beavatkozása a vallási piacon: a piacszerkezet hatása a vallásosságra

Mikor lesz egy társadalomban magasabb a vallásukat gyakorlók aránya? Akkor, ha sok kis, sokszínű kínálatot biztosító felekezet van jelen, vagy akkor, ha egy vagy néhány nagy felekezet domináns helyzetben van? Amennyiben az előzőek alapján elfogadjuk, hogy a kormányzatnak érdeke lehetne, hogy a vallásgyakorlók arányát növelje, akkor mindenképpen szembe kell nézni ezzel az alapvető kérdéssel.

Vitatkozó elméletek: valláspiac vagy monopólium?

A vallás közgazdaságtanát sok esetben azonosítják azzal a modellel, amelyet kínálati oldali elméletnek is nevezhetünk.⁷² A klasszikus – Hume, Durkheim, illetve Berger nevéhez kötődő – elmélet szerint

⁷¹ A 3. ábrán látható ugyanazt a vallást tekintve egy olyan eset is, amikor a szekuláris felfogás kevésbé tér el a vallásétól: Z_2 . Ekkor a fogyasztási lehetőségek határa ismét konvex, Z_2-R lesz, és ugyanaz a személy, aki Z_1 szekuláris hasznosságfüggvény mellett az 1 pontban optimalizált, most a 2 pontban fog – ráadásul magasabb jóléti szinten. Hasonlóképpen a másik személy az 1' pontból a 2' pontba mozdul, szintén emelve a hasznossági szintjét.

⁷² Pusztán az elmélet viszonylag átfogó bemutatásáért lásd Stark–Iannaccone 1994, Iannaccone–Finke–Stark 1997.

(mellyel e modell kidolgozói szembefordulnak) a vallásosság fennmaradásához az kell, hogy egyrészt létezzenek általánosan elfogadott hit-tételek, másrészt a társadalom, a kormányzat tartsa valamiféle nyomás alatt a polgárokat, hogy vallásukat gyakorolják is. Ha pedig ez a kivételezett helyzet megszűnik, megjelennek a rivális vallási csoportok, és ennek egyértelműen a vallásosság csökkenését kell maga után vonnia. Ezzel együtt megjelenik ugyanis a felekezetek közötti, a hívők számára eldönthetetlennek látszó vita, elhomályosul az egyértelmű információ, amely alapján a hit kialakulhatna. Másrészt a társadalmi nyomás is gyengül – magát a vallásgyakorlást a társadalom már nem tekinti alapvető elvárásnak. Az egyes felekezetek diszkreditálják egymást.

Ezzel szemben az új elmélet a vallási pluralizmust nemhogy a vallásosságot nem veszélyeztető, hanem pontosan azt elősegítő tényezőnek tekinti. Ennek okát az elmélet hívei két, egymással összefüggő tényezőben látják. Egyrészt a hívők sokszínű keresletét egyetlen felekezet nem tudja egymaga kielégíteni. A pluralizmus révén, az újabb és újabb felekezetek megjelenésével a piac olyan szegmenseit is el lehet látni, amelyet a korábbi felekezetek nem voltak képesek. A másik tényező nem más, mint a közgazdaságtan klasszikus monopóliummodellje: a védett helyzetben levő felekezet hajlamos lesz az ellustulásra, szolgáltatásait nem alakítja a világi kihívásokhoz.

A két ellentétes hipotézis tesztelésére az elmúlt évtizedekben jó néhány empirikus elemzés született. A vallásosságot a legtöbb esetben vagy a felekezethez tartozással (felekezeti tagsággal), vagy a templomba járással mérik. A koncentráltásra a piacelemzésben jól ismert Herfindahl-indexszet használják ($H = \sum s^2$, ahol s az adott felekezethez tartozók részaránya az összes felekezeten belül), a pluralitás mutatóját ebből képezik: $1 - H$. A Herfindahl-indexet interpretálhatjuk úgy is, mint annak a valószínűségét, hogy két, véletlenszerűen kiválasztott lakos ugyanabba a felekezetbe tartozzon. Ez utalhat arra is, hogy milyen sok azonos felekezetű barát, ismerősre tehetnek szert a térségben lakók, vagyis valamiképpen a társadalmi nyomást is méri.⁷³ A versenyhipotézis szerint a pluralitásmutató pozitív kapcsolatban kellene hogy legyen a vallásossággal.⁷⁴

---

⁷³ Olson 1999.

⁷⁴ 2001-ig Chaves és Gorski 26 empirikus elemzést tartalmazó cikket és ezekben 193 jól dokumentált, vagyis viszonylag könnyen reprodukálható eredményt számolt össze (Chaves–Gorski 2001). Ezen empirikus elemzések közül 133 mutatott ki szignifikáns negatív, míg 60 szignifikáns pozitív összefüggést a vallásosság és a pluralitás között. A többi elemzés esetén az együtthatók nem voltak szignifikánsak.

Korlátozások. Természetesen maga a vallás piacmodell sem elégszik meg ilyen egyszerű állításokkal. Legalább három olyan korlátozó tényezőt fogalmaz meg, amelyek ezt az egyszerű pozitív összefüggést megzavarhatják: a speciális felekezetek nagy súlya, a vallási konfliktus és az inerciák.

1. *Valamely speciális felekezet nagy piaci részaránya.* A versenymodell hívei szinte minden esetben úgy kapják a koncentráltág/pluralizmus és vallásosság közötti várt összefüggést, hogy a magyarázó kontrollváltozók között szerepeltetik a katolikusok, illetve a mormonok részarányát. E felekezetek híveinek körében ugyanis a vallásosság magasabb. Épp ezért könnyen előfordulhat, sőt az amerikai városok esetében tipikus, hogy a magas koncentrációs mutatót a katolikusok magas részaránya okozza, és emiatt tűnhet úgy, hogy azokon a helyeken magas a vallásgyakorlók aránya, ahol magas a felekezeti koncentráció.
2. *Vallási konfliktus léte.* A Herfindahl-indexről a közgazdaságtanban régóta ismert, hogy a piaci verseny tökéletlen mutatója. Csak a piac szerkezetét mutatja, azt nem, hogy milyen éles közöttük a konfliktus, a verseny: könnyen elképzelhetünk két hasonló koncentrációjú piacot (ebből következően azonos a Herfindahl-indexszel), amelyek közül az egyikben a különböző felekezetek gyakorlatilag verseny nélkül élnek egymás mellett, míg a másikon (vagy esetleg egy koncentráltabb piacon) éles, esetleg konfliktusokat is generáló, verseny folyik a hívőkért.⁷⁵
3. *Inerciák.* Ez az elmélet sem állítja azt, hogy a pluralizmus növekedésével mindig nőne a vallásosság. Egy-egy korábbi monopólium felszámolása után ugyanis természetes, hogy az csökken. Egyrészt ha a monopólium korábban valamiféle állami kényszerrel is együtt járt, akkor ennek felszámolása után azok, akik korábban csak emiatt vettek részt vallási eseményeken, elmaradnak. Másrészt a kis egyházaknak meg kell erősödniük, el kell érniük azokat a hívőket, akik számára igazából ők nyújtják a megfelelő vallási terméket – ez időt és egyéb erőforrásokat kíván. Az elmélet azonban egyértelmű: hosszabb távon – változatlan szabályozás mellett – a pluralizmus kétségtelenül kifejti pozitív hatását.

⁷⁵ Stark és Iannaccone ennek fényében értelmezi a lengyel és a quebeci vallásosság-
nak az elmúlt évtizedben megfigyelhető hanyatlását (Stark–Iannaccone 1996): annak a
konfliktusnak a megoldódásával, csökkenésével, amelyben a katolikus egyház a kom-
munista hatalommal, illetve az angol kanadaiakkal szembeni ellenállás emblémája
volt, a vallásosság is egyértelműen visszaszorult.

Az eddigi empirikus vizsgálatokat érdemes három csoportban tárgyalni: történeti vizsgálatok, napjainkban egy adott országban végzett vizsgálatok, nemzetközi összehasonlítások.

Történeti elemzések. A versenymodell tesztelésére az első kísérletet Finke és Stark az amerikai városok 1906-os adatainak elemzésével tette.⁷⁶ A modell egyszerűen az egyházközségi tagsággal⁷⁷ mért vallásosság és az ugyanezen a vallásossági mutató alapján képzett pluralitásmutató között írt fel egyszerű korrelációt és többváltozós regressziót. Az egyszerű korrelációs együttható (-0,4) szerint a pluralitás növekedésével csökkent a vallásosság. Ezzel szemben ha kontrollváltozóként szerepelt a katolikusok részaránya, illetve a katolikusok részaránya és a város népességének növekedési rátája együtt, akkor a pluralitás (és a katolikusok részaránya) szignifikáns pozitív együtthatót produkált. A későbbiekben hasonló eredményt kapott Stark, Finke és Iannaccone az 1851-es angliai és walesi adatok elemzésekor, a megyéket vizsgálva,⁷⁸ illetve Finke, Guest és Stark New York állam városainak 1855-ös és 1965-ös adatainak tesztelésével. Ez utóbbi vizsgálat különlegessége az, hogy a viszonylag sok kontrolltényezőt épít a modellbe,⁷⁹ sőt – mivel a tíz évvel korábbi adatok is rendelkezésre álltak – a pluralitásnak a vallásgyakorlás változására gyakorolt hatását is elemezni tudták: a hatás ebben az esetben is pozitív volt.

---

⁷⁶ Finke–Stark 1988.

⁷⁷ A vizsgálatba 186 felekezetet tudtak bevonni. Fontos standardizálási művelet, hogy azoknak a felekezeteknek az esetében, amelyek csak a felnőtteket tartják nyilván, a gyermekeket is becsülték az átlagos gyermekszám alapján.

⁷⁸ Stark–Finke–Iannaccone 1995. – Amikor a vizsgálatot nem a megyék, hanem a városok szintjén mérték, a pluralitás hatása nem adott szignifikáns együtthatót. Az elemzés során a pluralitásindex mellett csak a katolikusok részaránya és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya szerepelt a magyarázó változók között, míg az 1851. március 30-án, vasárnap (illetve a zsidók és az adventisták esetén az előző nap) a vallási rendezvényeken megjelentek száma volt a függő változó. Megjegyzendő, hogy ez esetben a katolikusok együtthatója negatív lett. A pluralitás mérésére három mérőszámot is alkalmaztak: a templomi férőhelyek számát, az adott vasárnapon a templomban megjelentek száma alapján számított pluralitásindexet, illetve egyszerűen az adott területen működő egyházak számát.

⁷⁹ Finke–Guest–Stark 1996. A szerzők a New York állam 838 városában működő 53 felekezet esetén elemzik a hetente templomba járók arányát. A vasárnaponként templomba járók átlagos száma alapján képzett pluralitásmutató mellett a többi magyarázó változó: az urbanizáltság (mekkora a népsűrűség, hivatalosan is városnak minősült-e a település?), a nemek aránya, a külföldön születettek aránya, az írástudatlanok aránya, a földtulajdonosok aránya. Vizsgálták a katolikusok hatását is, amely ez esetben is szignifikáns pozitív hatással van a vallásosságra, azonban itt enélkül is pozitív a pluralitás együtthatója, és a katolikusok szerepeltetése a változók között alig módosítja ezt.

A versenymodellt elutasító kutatók nem sok figyelmet szentelnek a régebbi adatbázisok elemzésének. Ennek egyik gyakran hangoztatott oka az, hogy a vallásosságra ható tényezők az évek során vélhetően jelentősen megváltoztak.⁸⁰ Az egyetlen kivétel Land, Deane és Blau, akik 800 amerikai megyének, illetve több megye összevonásával képzett megyecsoportnak (körülbelül az összes megye felének) az 1910-es, 1920-as és 1930-as vallási adatait elemzik.⁸¹ Az eredmények szerint a vallásosságra a pluralitás szignifikáns negatív hatással van. Igaz, ez alapvetően megváltozik akkor, ha nem a mintában szereplő összes megyét, hanem csak a városi megyéket vizsgáljuk, ahogyan Finke és Stark is tette,⁸² vagyis a kétváltozós (csak a katolikusok részarányát és a pluralitásindexet tartalmazó) regresszió eredménye: a városias megyékben a vallási pluralitás együtthatója szignifikáns pozitív, az összes megyében szignifikáns negatív értéket vesz fel.

Aktuális adatokon végzett, régiók, városok közötti összehasonlítás. A másik két vizsgálati területtel szemben itt az első vizsgálatok negatív eredményt hoztak. Breault az 1980-as vallásossági adatok alapján végzett elemzést öt különböző mintán,⁸³ illetve az összes egyesült államokbeli megyén.⁸⁴ A pluralitásindex minden esetben szignifikáns negatív hatást mutatott, a katolikusok részarányának kontrollálása után is. 17 különböző specifikáció közül egyetlenegy jelzett szignifikáns pozitív összefüggést a pluralitásindex és a vallásosság között, amikor csak

⁸⁰ Ezt a nézetet támasztja alá áttételesen Stark, Finke és Iannaccone is, amikor a 19. század közepi Nagy-Britannia gyors iparosodására, városiasodására hivatkozva a városokat nem tekintik megfelelő példának, mondván: a munkásosztály jelentős része szorult ki az egyházakból, többek között a templomok szükségessége miatt (Stark–Finke–Iannaccone 1996).

⁸¹ Land–Deane–Blau 1991. – Kontrollváltozók: a katolikusok részaránya, a lakosság-szám változásának aránya, az etnikai diverzitás, a városi lakosok aránya, az írástudatlanság és a gazdasági jólét (a gyári munkabér és a gabona ára [cop value]) mellett a modellbe bekerül az úgynevezett vallásossági potenciál. Ez utóbbi a térstatistikából ismert távolsági mátrix alapján készült: az egyes területi egységek várható vallásosságát megbecsülték annak alapján, hogy a környező (a többi) megyékben hogyan alakul e mutató értéke – a különböző megyék értékeit a távolság reciprokával súlyozva. A területi hatás kiszűrésére kétlépcsős regressziós modellt választottak, ahol éppen ez a vallásossági potenciál játszotta az instrumentum szerepét.

⁸² Finke–Stark 1988.

⁸³ Breault 1989b. – A minták: (i) 310 véletlenszerűen választott megye; (ii) a 300 legnagyobb, vagyis városi megye; (iii) a 310 véletlenszerűen választott megye a városi megyék kivételével; (iv–v) az összes állam egyrészt a vallási hovatartozás, másrészt a vallási hovatartozásnak a gyermekek számát is figyelembe vevő módosított mutatója alapján.

⁸⁴ Breault 1989a.

a legkisebb népességgel rendelkező megyéket vizsgálta.⁸⁵ Hasonlóan negatív összefüggést talált az adott térség vallási pluralitása és a vallásosság között Olson az amerikai megyék 1980-es adatai,⁸⁶ illetve Olson és Hadaway az 1991-es kanadai népszámlás adatai alapján.⁸⁷

Nemzetközi összehasonlítások. Ezeknek a vizsgálódásoknak a sorát Iannaccone vizsgálata nyitotta meg: a heti templomba járók arányát próbálta magyarázni a katolikus és a protestáns felekezetek részarányával, illetve ezeknek a Herfindahl-indexszel képzett interakciós hatásaival.⁸⁸ A protestáns felekezetek piaci részaránya esetén szembeűnő negatív összefüggést talált (lásd 4.a ábra). Viszont a katolikusok esetében nem talált ilyen összefüggést – mint írja: a katolikus monopólium nincs olyan negatív hatással a vallásosságra, mint a protestáns monopólium. Ugyanakkor Chaves és Cann kissé más módszerrel nyúltak a kérdéshez: nem a piaci részarány, illetve a koncentrációs mutató magyarázóerejét vizsgálták, hanem az állami beavatkozásét a vallási piacon.⁸⁹ Ennek érdekében egy úgynevezett *szabályozási változót* képeztek, annak alapján, hogy hat szabályozási forma közül hány van jelen egy országban.⁹⁰

---

⁸⁵ Breault a többi 16 egyenlet közül 9 esetében kapott szignifikáns negatív összefüggést. (Érdekesség: Finke és Stark Iannaccone segítségével újrászámoltatták Breault eredményét, és éppen azzal ellentétes eredményt kaptak [Finke–Stark 1989]. Azonban Olson állításai szerint az eltérés egyszerűen elkódolásnak köszönhető [Olson 1998]: a Iannaccone által használt SAS-program, melyet Olson megkapott, tévesen a Herfindahl-indexet, vagyis a koncentrációs mutatót kezelte pluralitásmutatóként. Olson megismétli a vizsgálatot, és ismételtén Breault eredményeit kapja.)

⁸⁶ Olson 1999. Kontrollváltozók: a térségen belüli társadalmi kapcsolatok erősségét jelző proxyk (tízéves népességnövekedés, az adott államban születettek aránya, az elváltak, illetve a soha nem is házasok aránya), a városi lakosság aránya, a nemi és az etnikai összetétel, a családi mediánjövedelem, a mediánéletkor, a legalább négyéves főiskolai diplomával rendelkezők aránya, a régió.

⁸⁷ Olson–Hadaway 2000. A területi egység a város. Kontrollváltozók: a város etnikai pluralitása, az előző öt év alatti növekedése, a népsűrűség, a nemek aránya, a tartományt jelző dummyk, illetve két, a társadalmi kapcsolatok erősségét modellező faktor: a társadalmi izoláltság faktora (ez elsősorban a városban lakó elváltak, illetve egyedül élők arányát foglalja magában), illetve a szilárd lakóhely faktora (ez a városban lakó, Kanadában, illetve azon belül az adott tartományban születettek arányát leíró változót foglalja magában). Az egyik modell tartalmazta a katolikusok részarányát is magyarázó tényezőként, ennek beemelése ugyan kismértékben gyengítette a pluralitásváltozó negatív hatását, de szignifikáns negatív értéke megmaradt.

⁸⁸ Iannaccone 1991.

⁸⁹ Chaves–Cann 1992.

⁹⁰ (i) Létezik-e egyetlen, hivatalos államegyház? (ii) Az állam csak egy vagy több egyház működését engedélyezi-e, a többiét nem? (iii) Az állam nevezi-e ki a vallási vezetőket, vagy jóváhagyásához van-e kötve a kinevezésük? (iv) Közvetlenül az állam fizeti-e az egyházi alkalmazottakat? (v) Az állam szedi-e be az egyházi adót? (Ideértve azt a Dániában, Finnországban létező rendszert, mely szerint az állam által beszedett

E mutató a heti templomba járók arányának magyarázó változójaként mind önmagában, mind a Herfindahl-index kontrollálása után szignifikáns negatív értéket adott. A Herfindahl-indexnek azonban önmagában nem volt szignifikáns hatása, míg a regulációs mutatóval együtt a versenymodell várakozásaival szemben pozitív együttthatót hozott. Két fontos megjegyzést kell azonban tenni. Egyrészt a vizsgálat két, a sorból kilógó adatpontot is hozott: Franciaországot és Írországot, ami a szerzők szerint jól mutatja, hogy az itt elemzett mutatókon kívül más hatások – mindenekelőtt az állam és az egyház közötti történelmi kapcsolatok, a politikai ideológiák hatása – is jelentős mértékben befolyásolják a vallásosság alakulását. Ugyanakkor ez a magyarázat – amely alapvetően a szekularizáció irodalmából lehet ismert – nem képes magyarázni például a Franciaország és Olaszország közötti különbségeket, ahol az elmúlt másfél-két évszázadban hasonló konfliktusokra került sor az állam és az egyház között.⁹¹ Másrészt, a „katolikusproblémát” nem sikerült teljes mértékben megoldaniuk: a katolikusok részaránya akkor is szignifikáns magyarázó tényezőnek bizonyul, ha kontrolláljuk a reguláció hatását.

Több változó elemzése alapján élesen elutasítja a versenymodell eredményeit Verweij, Ester és Nauta.⁹² Módszerük lényege az, hogy az 1990. évi European Values Survey alapján a vallásosságot négy eszközzel méri a vallási hovatartozás, a heti templomba járás, a vallásos orientáció, illetve az ortodoxia mutatójával.⁹³ A 16 legfejlettebb ország elemzése alapján arra az eredményre jutnak, hogy az *egyházi tagságot* a leginkább a kulturális tényezők együttes hatása magyarázza – ezek közé három tényezőt sorolnak: a katolikusok részarányát, az adott országra jellemző bizonytalanságot és a férfiaságot jelző összetett változókat.⁹⁴ A *heti*

---

adó meghatározott részét az egyháznak adják.) (vi) Az adókedvezményeken túl az állam közvetlenül támogatja-e az egyháznak akár a működési, akár a fenntartási vagy a felújítási kiadásait?

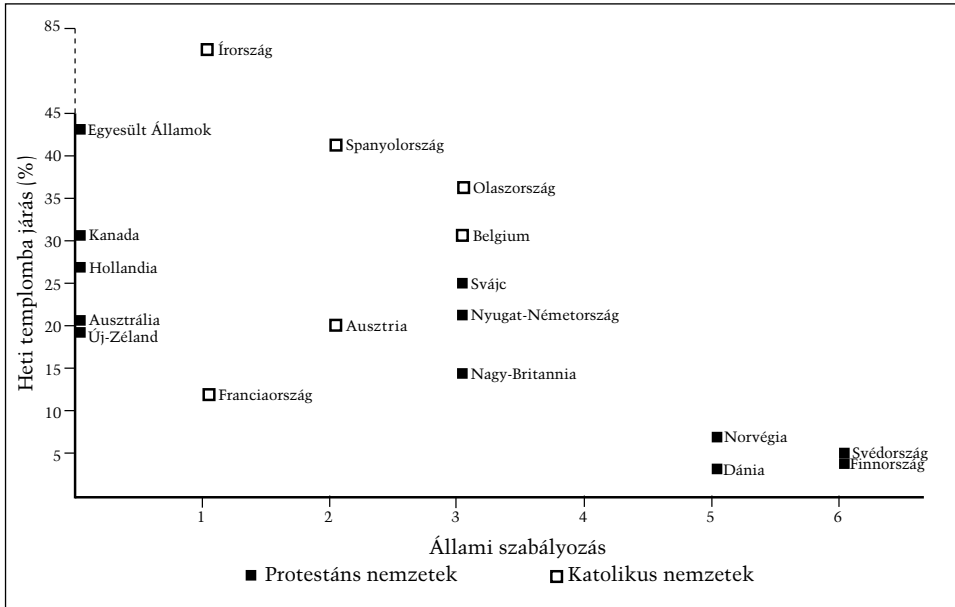
⁹¹ Diotallevi 2002.

⁹² Verweij–Ester–Nauta 1997.

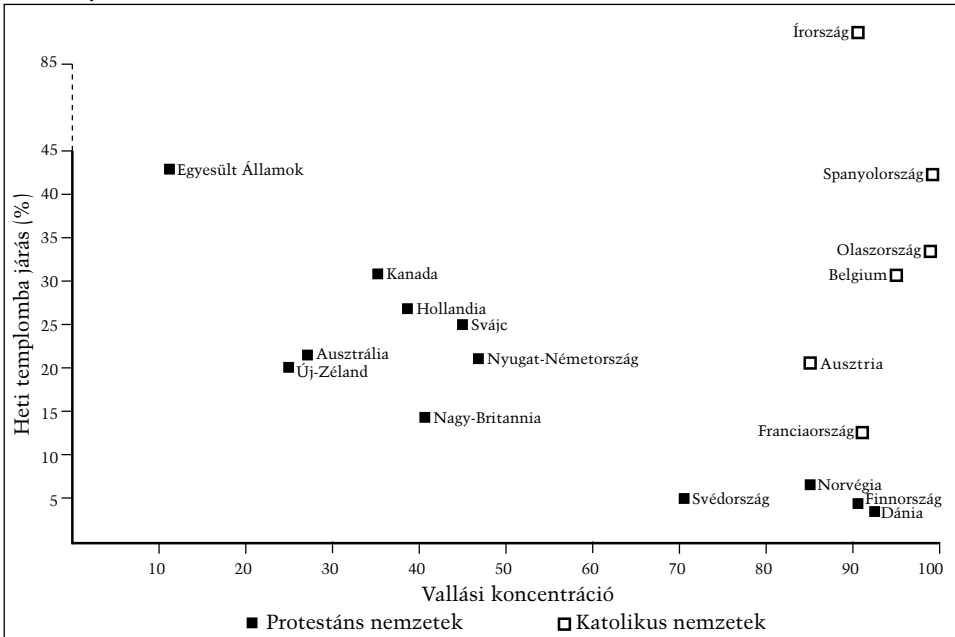
⁹³ A vallásos orientációt öt kérdés alapján képezték: vallásosnak tartja-e magát, hisz-e egy személyes Isten létében, mennyire fontos Isten a mindennapi életében, érzése szerint mennyi erőt, támogatást, komfortérzetet nyújt számára a vallás, hányszor imádkozik, medítál. Az ortodoxia mutatóját hat kérdés alapján számították: Hisz-e (i) Istenben, (ii) a halál utáni életben, (iii) az ördögben, (iv) a bűnben, (v) a pokolban és (vi) a halálból való feltámadásban?

⁹⁴ A bizonytalanság mérőszámát három kérdésre adott válasz alapján képezték: megszeghetők-e a törvények (például ha a társadalom vagy a szervezet érdeke ezt követelné), várakozása szerint hány évig fog még jelenlegi helyén dolgozni, milyen gyakran érzi munkáját idegesítőnek, szűknek. Egy ország férfiaságát nyolc kérdés alapján so-

4.a ábra. A heti templomba járás meghatározó tényezői: a koncentráció

4.b ábra. A heti templomba járás meghatározó tényezői: az állami szabályozás

Forrás: Chaves–Cann 1992.

templomba járást elsősorban az egy főre jutó GNP, az állami szabályozás, illetve a katolikusok részaránya és a férfias értékek jelenléte magyarázza – az előbbi kettő csökkenti, az utóbbi kettő növeli. A *vallási orientációra* és az *ortodoxiára* a modernizáció (az egy főre jutó GNP és a szociális kiadások GNP-aránya), illetve a kulturális tényezők hatnak elsősorban. A Herfindahl-index együttthatója egyik esetben sem volt szignifikáns.

Katolikusprobléma, kisebbségi vallások – piaci részesedés

Láthattuk, hogy a versenymodell minden olyan esetben gondokkal küzd, ha egy területen jelentős katolikus közösség van jelen – vagyis egyben a koncentráció is magas emiatt. Az ilyenkor tapasztalható magas vallásosságra az elmélet több magyarázattal is igyekszik szolgálni. Egyrészt a katolikusok a protestánsokétól eltérő súlyt helyeznek például a heti templomba járásra, amely a vallásosság mérésekor a tipikus függő változó. Másrészt a katolikusok (illetve az iszlám) esetében többször felbukkan az érv: náluk a verseny nemcsak a többi felekezettel való viszonyukban van jelen, hanem magán az egyházon belül is. A különböző áramlatok, a szerzetesrendek és egyéb közösségek vagy egy-egy adott város esetén a különböző plébániák léte mind-mind az egyes intézmények közötti versenyt erősíti.⁹⁵ Végezetül e felekezetek megjelenése, illetve jelentős súlya egy adott piacon a többi felekezetben egyfajta félelmet kelthet, vagyis körükben is növeli a vallásosságot. (Értelemszerűen a katolikusok esetében ez elsősorban azoknál a történeti vizsgálódásoknál fontos, amelyek a 19. századi vagy 20. század eleji amerikai adatokkal dolgoztak.)

Az ilyen nagy felekezetek körében a vallásgyakorlást nem a piaci koncentrációval magyarázzák. Az ezzel foglalkozó vizsgálatok két magyarázó változóra koncentrálnak: a felekezetek piaci részarányára, illetve az ezen felekezeteken belüli belső versenyre.

A részarány hatása. A katolikusokra – illetve más speciális felekezetekre, mindenekelőtt a mormonokra – koncentráló kutatások esetén a vizsgálat módszere eltér a fentitől: a legfontosabb magyarázó változó nem a Herfindahl-index, hanem egyszerűen a katolikusoknak az adott közösségen belüli részaránya.

---

rolták be: Mennyire fontos, hogy (i) a munka kihívást jelentsen, (ii) megfelelő helyen lakjon, (iii) legyen lehetőség az anyagi előrelépésre, (iv) kooperációra kész emberekkel dolgozzon, (v) megkapja az elismerést, melyet a munkájával kiérdemel, (vi) biztosítva legyen, hogy az adott munkahelyen addig dolgozzon, amíg csak kedve van hozzá, (vii) legyen lehetősége a hivatali előmenetelre, (viii) jó kapcsolatban legyen a főnökével?

⁹⁵ Iannaccone 1992a.

Stark és McCann az 1972–74-es adatok alapján 102, az Egyesült Államokban működő katolikus püspökségnél végzett egyszerű korrelációszámítást az adott területen a katolikusok részaránya, illetve az éves felszenteléseknek (a megfelelő korú katolikus populáció számához viszonyított) aránya, illetve a papoknak (a katolikus hívőkhöz viszonyított) aránya között.⁹⁶ Hipotézisük szerint a felszentelések a vallásos hit erejét mutatják egy-egy közösségben, míg a papok száma arra utal, hogy az adott területen milyen a katolikusok körében a vallás iránti kereslet. Mindkét mutató esetében negatív összefüggést találtak: minél kisebb a katolikusok aránya, annál magasabb lesz a felszentelések, illetve a papok aránya.

Gyakorlatilag megismételte ezt a vizsgálatot Stark 1992-ben, amikor 45 ország adatai alapján is negatív összefüggést talált a 100 000 katolikusra jutó papok és a katolikusoknak az országon belüli részaránya között.⁹⁷ Hasonlóan a versenyhipotézist támasztja alá az a pozitív összefüggés is, amelyet a latin-amerikai országokban találtak a katolikusok részaránya és az evangéliumi protestáns felekezetek növekedése között. Jelen és Wilcox hasonló eredményre jut, amikor egyszerűen az egyes nyugat-európai országokban a katolikusok részarányát és a hetente templomba járó katolikusok arányát veti össze: ahol a katolikusok alkotják a többséget, ott a katolikusok az adott ország átlagához képest kisebb arányban, viszont ahol kisebbségben vannak ott azt jelentősen meghaladó arányban járnak templomba.⁹⁸

Hasonló módon a piaci részesedésnek a vallásosságra gyakorolt hatását elemzi Perl és Olson, de nemcsak a katolikusok, hanem öt nagy felekezet (a katolikus, a lutheránus, a presbiteriánus, a déli baptisták és az Assemblies of God) helyi egyházközsegeit vizsgálva a kilencvenes évek elején.⁹⁹ Ők további két, a helyi vallási piacra jellemző mutatót is szerepeltetnek: a pluralitásindexet és a fundamentalista felekezetek részarányát. A két függő változó a hetente templomba járók aránya az adott felekezethez tartozókon belül, illetve az egy családra eső adományok nagysága.¹⁰⁰ E vallásosságmutatók magyarázatában erőteljes

---

⁹⁶ Stark–McCann 1993.

⁹⁷ Stark 1992. Ezt az egyszerű korrelációt megismételték 23 ó- és 22 újvilági országból szervezett részmintán, illetve a kilógó adatpontnak tekintett skandináv ország nélküli teljes mintán külön-külön is – minden esetben hasonló eredményt kaptak.

⁹⁸ Jelen–Wilcox 1998.

⁹⁹ Perl–Olson 2000.

¹⁰⁰ Minden vallás esetén kilenc földrajzi térségből 125 egyházközsegtől kértek adatokat. Kontrollváltozók:

1. az adott vallásra jellemző társadalmi demográfiai mutatók – korösszetétel, nemek aránya, etnikai összetétel, átlagos családi jövedelem, a felsőfokú végzettségűek aránya;

eltérések jelennek meg: az anyagi támogatás vizsgálatakor a piaci részesedés együttthatója szignifikáns negatív értéket mutat (minél kisebb a piaci részesedés, annál magasabb az egy családra eső adományok nagysága), viszont a heti templomba járás esetén e változó lényegesen gyengébb, és csak akkor szignifikáns, ha az adott egyházközség létszámát jelző változó nincs a magyarázó változók között. A pluralitás mutatója egyetlen esetben sem adott szignifikáns értéket. Ezzel szemben a konzervatív protestánsok részaránya növeli a támogatások nagyságát – vagyis a körükben megjelenő erős vallásosság, úgy tűnik, társadalmi normává válik, és „átragad” a többiekre is.¹⁰¹

A piaci részesedésre alapozódó magyarázatok azonban felvetnek néhány módszertani problémát. Okkal kritizálhatók, mert nem egyszerűen a verseny erősségét mérik (sőt, arról a piaci részesedés nagyon keveset mond), hanem például a kisebbségi létből fakadó, sok esetben etnikai kisebbségeknél is megfigyelhető erősebb vallásosságot. Talán a legélesebb kritikát Olson és Sikkink „helyben maradó elkötelezettek” modellje fogalmazza meg.¹⁰² Eszerint elképzelhető, hogy egyszerűen azt jelzi az összefüggés, hogy elsőként a kevésbé elkötelezett tagok tá-

---

2. az adott felekezet teológiai álláspontja – egyrészt az adott egyházközségből szerzett információk alapján megvizsgálták: a kereszténység fontos elemeként hirdetik-e, hogy (i) segítsék a többieket Krisztus követésében, (ii) segítsenek megváltoztatni az igazságtalan társadalmi viszonyokat, (iii) Jézus tanítását kövessük a lelki életben?; másrészt vizsgáltak három teológiai kérdést: (i) fontos-e, hogy a vallási eseményeken kellő hittel vegyünk részt, s ebben az állapotban járuljunk a szentségekhez, (ii) hirdetik-e, hogy egyetlen lehetséges olvasata van a Bibliának, (iii) mennyire kemény életviteli követelményeket fogalmaznak meg helyben (a vallás egészéhez viszonyítva)?;

3. a megye társadalmi-demográfiai jellemzői – az 1980–1990 közötti megyei népesség-növekedés, családi mediánjövedelem, etnikai, nemi összetétel, illetve a mezőgazdaságból élők aránya.

¹⁰¹ Perl és Olson (2000) eredményeit előlegezi meg már 1995-ben Zaleski és Zech (1995). Ők a piaci részesedés és a pluralitás hatását vizsgálták a támogatás nagyságára, külön három protestáns felekezet (a lutheránusok, a metodisták és az epizkopális egyház) összesített adatai és külön a katolikusok esetén. (Összesen 177 egyházközségből származó adatokat elemeztek. További kontrollváltozók: az egy főre jutó jövedelem, az adott egyházközség létszáma, a költségviszonyokat jelző papi fizetés, illetve az egyházközség világi tisztviselőinek szubjektív véleménye (i) a közösség morális helyzetéről, illetve (ii) az egyházközség anyagi viszonyairól.) Az adott felekezet piaci részesedése minden általuk elemzett modellben negatív hatással van a családi jövedelmek arányában mért támogatás nagyságára. A Herfindahl-index azonban a négy elemzett modell közül csak egyetlenegyben ad szignifikáns negatív együttthatót: a katolikusok esetén, ha kontrolláljuk a piaci részarány hatását. (Amennyiben a csak a koncentrátságmutató szerepel a többi kontrollváltozó mellett, és a piaci részarány nem, akkor ennek hatása a katolikusok esetén sem szignifikáns. A protestáns mintán pedig egyik esetben sem.)

¹⁰² Olson–Sikkink 2004.

voznak, illetve amennyiben egy felekezet létszáma nő, akkor pedig a leginkább elkötelezettek érkeznek először. Éppen ezért feltételezhető, hogy mindenféle piaci verseny és az ezzel elvileg összekapcsolt innováció nélkül is nő a kisebb felekezetek körében a vallásosság. (Ezzel az érveléssel találkozhattunk már a szekták elemzésekor is.¹⁰³)

Belső verseny. Láthattuk Iannaccone érvelését: a nagy felekezetek esetében a belső piac könnyen a külső verseny helyébe léphet.¹⁰⁴ Ennek tesztelésére azonban egyelőre nincs a kezünkben megfelelő módszer.¹⁰⁵

E tekintetben a legérdekesebb vizsgálat Diotellevié, aki azonban nem statisztikai módszerekkel dolgozik, hanem inkább azokat a folyamatokat foglalja össze, amelyek a versenymodell értelmében magyarázhatják az olasz katolikus egyház sikereit.¹⁰⁶ (Az íreket leszámítva a spanyolokéval együtt itt a legmagasabb a templomba járási arány, a papi hivatások száma.) Írásában az egyházon belüli verseny több jelenségét azonosítja. Idetartozik (i) az egyházközségek közötti verseny: az olaszok 45 százaléka nem abba az egyházközségbe jár, ahová lakóhelye szerint tartozna. Hasonlóan a versenyt élénkítik (ii) a szerzetesrendek – különösen a papság csökkenésének megállításában játszanak jelentős szerepet. A verseny (iii) a laikus katolikus mozgalmak között is megjelenik – szemben a 20. század elejével, amit az Azione Cattolica monopóliuma jellemezett. De idesorolhatunk olyan (iv) egyházon belüli újításokat is, mint például az alapvetően nem katolikusként induló újpünkösdisták befogadása vagy az Opus Dei kapcsán kialakuló újfajta szervezeti megoldás.¹⁰⁷ Kifejezetten fontos, hogy ezeket a különböző irányzatokat az olasz katolikus egyház nem próbálja mesterségesen együttműködésre kényszeríteni. Például egy-két, a pápaság intézmé-

---

¹⁰³ Iannaccone 1992b, 1994.

¹⁰⁴ Iannaccone 1992a.

¹⁰⁵ Érdekes statisztikai kísérlet Hambergé és Petterssoné. Ők a svéd községekhez aszerint osztályozzák, hogy a svéd (lutheránus) egyház mennyi és milyen minőségű vallási szolgáltatást nyújt ott. A mennyiséget az egy főre jutó egyházi rendezvények számával mérték, míg a minőséget azzal, hogy milyen a tradicionális vasárnap reggeli istentiszteletek és az egyéb vallási események aránya. Eredményeik szerint a lutheránusok között szignifikánsan magasabb a hetente templomba járók aránya azokban a körzetekben, ahol az egyház mind mennyiségében, mind minőségében többet nyújt (Hamberg–Pettersson 1994).

¹⁰⁶ Diotellevi 2002.

¹⁰⁷ Hasonló történelmi példát mutat be Schmidtchen és Mayer, akik abban látják a belső verseny tudatos kiépítését, hogy a 13. században a katolikus egyház lehetővé tette a kolduló szerzetesrendek működését. Ezek a korábbi szerzetesrendektől eltérően nem a világtól elvonultan, hanem a világi papság által kiszolgált területeken, városokban tevékenykedtek, közvetlen versenytársat jelentve az egyes egyházmegyék papságának (Schmidtchen–Mayer 1997).

nyéhez, Rómához, a Vatikánhoz kötődő alkalmat leszámítva nem szerveznek nagy demonstratív rendezvényeket. Azt viszont hangsúlyozza, hogy ez a verseny csak azért volt ilyen módon fenntartható, mert együtt járt az olasz egyház vezetésének, személy szerint II. János Pál pápának a tulajdonképpen teljes körű elfogadottságával, támogatottságával – megfogalmazása szerint: gyakorlatilag ez az egyetlen elem, amely a különböző katolikus mozgalmakban közös. Az egyházon belüli verseny ugyanis egyben igen erős centralizációt is követel, amely azonban csak a verseny határainak kijelölésére szolgál, és nem az egyes mozgalmak életének bürokratikus szabályozására. (Ez utóbbira említi példaként az úgynevezett katolikus pilléreket, amelyek jó néhány európai országban kialakultak a 20. században.)

Ugyanakkor Phillips eredményei ellentmondani látszanak mind a piaci részesedésre, mind a belső versenyre alapuló magyarázatnak.¹⁰⁸ Eredményei szerint nemcsak Utahon kívül van pozitív kapcsolat a hetente templomba járó mormonok aránya és a lakosságon belüli részarányuk között, hanem Utahon belül is pozitív a korreláció a mormonok részaránya és egy vallásossági mutató, a Melkizedek-papok¹⁰⁹ aránya között. Ráadásul körükben lényegesen erősebb a centralizáció, mint a másik „nagy kivétel”, a katolikusok között: a központi szabályozás a helyi egyházközségek működését, például az ottani tananyagot, az istentisztelet lefolyását sokkal szigorúbban határozza meg, mint a katolikusok esetén.

Módszertani problémák

Láthattuk, hogy az eddigi eredmények között mind a két álláspont alátámasztására találhatunk érveket. Ebből is fakad, hogy a vita kevésbé policy-, hanem inkább módszertani kérdésekre koncentrál. E viták során három fontos pont merül fel időről időre: a multikollinearitás (ezzel összefüggésben a katolikusok arányának kontrollálása), a megfelelő vizsgálati egység kiválasztása, illetve az adatproblémák. A mi számunkra az első kettő lényeges, ezeket mutatom most be.¹¹⁰

¹⁰⁸ Phillips 1998.

¹⁰⁹ A Melkizedek-papság a mormonok esetén a laikus hívők két státusa közül a magasabb, amit a helyi egyházközség és a püspök egyetértése esetén érhet el a hívő. Mivel ez szigorú életviteli szabályozást is jelent (tilos például a kávé, a tea, az alkohol fogyasztása, a dohányzás, és a jövedelem 10 százalékát az egyház javára kell felajánlani), így alkalmasnak látszik arra, hogy a vallásosságot mérjük vele.

¹¹⁰ Az adatproblémák elsősorban abból származnak, hogy nincs megfelelő adat a feketék által látogatott egyházak jelentős részétől.

Multikollinearitás, aritmetika. Láttuk, hogy a pluralitás pozitív hatását a vizsgálatok – a legtöbb esetben – csak akkor mutatták ki, ha kontrollálták a katolikusok részarányát. Ez azonban felveti a multikollinearitás problémáját. Ezt először Breault elemezte, bár már Finke és Stark is utal rá egy lábjegyzetben: amennyiben a katolikusok részaránya erős pozitív korrelációt mutat a pluralitással és a vallásossággal is, akkor e változó beemelése után a pluralitás regressziós együtthatója a multikollinearitás miatt megbízhatatlan lesz.¹¹¹ Olson, illetve Voas, Olson és Crockett is egyszerű matematikai összefüggésre vezet vissza azokat az eredményeket, amelyek a pluralitás és a vallásosság között pozitív kapcsolatot mutatnak ki:¹¹² ha egy felekezet részaránya folyamatosan nő, akkor először ezzel növeli a pluralitásindexet, viszont ha a mérete meghalad egy adott szintet, akkor már automatikusan csökkeni azt.¹¹³ Ebből következően ha a nagyobbik felekezet híveinek száma változik meg (például bevándorlás vagy más történelmi folyamat miatt), akkor azt kapjuk eredményül, hogy a koncentráció növeli a vallásosságot. Ezzel szemben, ha a kisebbik felekezet híveinek száma változik ugyanannyival, akkor a pluralizmus pozitív hatását mutathatjuk ki. Ennek alapján a katolikus-változó szerepeltetésének elméleti összefüggéseit is kétségbe lehet vonni: bármely hasonló nagyságú csoport (számításaiiban például a zsidókból, mormonokból és mérsékelt protestánsokból képzett, semmiféle magyarázóerővel nem bíró, de hasonló nagyságú konglomerátum) beillesztése a kontrollváltozók közé a pluralitás és a vallásosság közötti összefüggést hasonlóképpen módosíthatja.¹¹⁴

Mérési egység. A másik, viszonylag állandó vita a két nézet hívei között abból fakad, hogy mi a megfelelő mérési egység. A versenymodell

¹¹¹ Breault 1989b, Finke–Stark 1988.

¹¹² Olson 1999, Voas–Olson–Crockett 2002.

¹¹³ Olson számításai szerint az 1990-es amerikai megyei adatokon a pluralitás és a vallásosság közötti összefüggés irányát a katolikusok kontrollálása csak akkor változtatja meg, ha csak a magas katolikus koncentrációjú területeket (például csak a városokat) vizsgáljuk (Olson 1999).

¹¹⁴ Olson teszteli a „félelemhipotézist” is mind a katolikusok, mind a mormonok esetére. Bár azt találja, hogy a nem katolikusok körében a vallásosság valóban magasabb akkor, ha a térségben magasabb a katolikusok részaránya, de ez az – egyébként szignifikáns – együttható nem nagy. Ugyanakkor a mormonok hasonló együtthatója negatív: minél magasabb a mormonok részaránya, annál alacsonyabb a nem mormonok körében a vallásosság. (Más kérdés, hogy itt esetleg felmerülhet az endogenitásprobléma is: többek között Iannaccone hívja fel a figyelmet arra, hogy az erőteljes térítő tevékenységet folytató szekták, fundamentalista csoportok elsősorban azok körében érnek el sikereket, akik nem tartoznak más felekezethez – alacsony a vallási tőkájük.) Iannaccone 1992b, 1994.

hívei hangsúlyozzák, hogy a vallásosság alapvetően lokális kérdés – a vallásosságra a helyben elérhető kínálat, választék hat. Éppen ezért ha túlzottan nagy mérési egységet választunk, a pluralitásindex téves értéket vesz fel.¹¹⁵ Több vizsgálat szolgáltat példát arra, hogy amennyiben ugyanazon az adatbázison nem a megyei, hanem a települési szintet mérjük, akkor a pluralitás hatása megváltozik.¹¹⁶ Ugyanakkor Olson és Hadaway elemzése példát szolgáltat arra is, hogy ez a változás nem feltétlenül befolyásolja a végeredményt: az 1991-es kanadai adatokon mind a városok, mind a megyék ugyanazt az eredményt adják.¹¹⁷

Újabb módszerek

A meglehetősen éles módszertani viták miatt a verseny hatásainak elemzése egyre nyilvánvalóbban új eszközöket követel. Négy kérdés keveredik az irodalomban: a vallási piac pluralitása, a szabályozás, a piaci részesedés és maga a verseny.¹¹⁸ Mivel magát a verseny erősségét nem tudjuk mérni, így a másik három mutatót használjuk proxiváltozóként. Viszont ezzel könnyen lehet, hogy torz becsléseket kapunk. Voas, Olson és Crockett roppant élesen elutasítja a Herfindahl-indexre alapozódó vizsgálatokat, azonban értékelésük szerint azok közülük, amelyek a piaci részarányra koncentrálnak és azok, amelyek a szabályozás létét vizsgálják, nem szenvednek hasonló hibáktól.¹¹⁹ Ennek fényében az utóbbi időben több új módszer került az érdeklődés homlokterébe, bár ezek segítségével még nem folytattak kellő számú vizsgálatot. Ilyen módszer például a *piacok páronkénti összevetése*,¹²⁰ illetve a nem a vallásgyakorlásra, hanem az *egyházak közötti távolságra épülő modell*.¹²¹ Az első szerint csak akkor mondhatjuk ki, hogy két piac közül

¹¹⁵ Finke, Guest és Stark példájával élve: ha egy olyan, öt hasonló nagyságú települést tartalmazó megyét vizsgálunk, ahol minden településen egyetlen felekezet létezik, viszont az egyes városok más-más felekezet „monopóliumai”, akkor az öt városból álló megye esetén a koncentrációt mérő Herfindahl-index értéke 0,2, miközben ha az egyes városokat mérjük, akkor maximális: 1.

¹¹⁶ Finke–Guest–Stark 1996, Stark–Finke–Iannaccone 1995. – Finke, Guest és Stark az 1860-as évek New York-i adatain bemutatta, hogy a megyei szinten mért pluralizmus hatása nem szignifikáns, míg a városi szinten – ugyanazon kontrollváltózók mellett – szignifikáns pozitív együtthatót ad.

¹¹⁷ Olson–Hadaway 1999.

¹¹⁸ Olson 1998, 1999.

¹¹⁹ Voas–Olson–Crockett 2002.

¹²⁰ Montgomery 2003.

¹²¹ Olson–Sikkink 2004.

az egyikén nagyobb a verseny, ha jelen van rajta minden olyan felekezet, amely a másikon, és rajtuk kívül még legalább egy további egyház is.¹²² A második szerint nem elég a választék növekedését vizsgálni, fontos az is, hogy milyen közel helyezkednek el egymáshoz az egyes felekezetek. Megjelenik egy új, a verseny hevességét talán pontosabban jelző változó: az adott felekezethez közel álló egyházak közül a piacon jelenlévők száma.

A kínálati oldali modell feltételei

Montgomery még alapvetőbb problémára hívja fel a figyelmet: abból, hogy egy piacon több szolgáltató van jelen, különösen, ha azok egymás közeli helyettesítői, nem következik egyértelműen, hogy közöttük a verseny fokozódni fog. De ez az állítás csak akkor igaz, ha jó néhány feltevéssel élünk. Ezek közül kettőt érdemes kiemelni.

A kereslet eloszlása: Az egyes összehasonlított piacokon a hívők ugyanazon mintázat szerint oszlanak el, ugyanis könnyen elképzelhető, hogy egyetlen felekezet egy homogén keresletű piacon lényegesen több hívőt képes lefedni, mint egy plurális igényekkel jellemezhető piacon a több jelen lévő egyház.

Stratégiai kiegészítő viszony: A különböző felekezetek lépései egymással úgynevezett *stratégiai kiegészítő viszonyban* vannak. Ez annyit jelent, hogy amennyiben új felekezet jelenik meg, illetve valamely, a piacon régebben jelen lévő felekezet növeli az erőfeszítéseit, ez a többieket is nagyobb erőbedobásra sarkallja. Ugyanakkor a játékelmélet ismeri ennek az ellenkezőjét, az úgynevezett *stratégiai helyettesítő viszonyt* is, amikor az egyik versenytárs erőteljesebb lépései a többieket inkább arra ösztönzik, hogy visszafogják magukat az adott piacon, vagy hogy éppen kivonuljanak onnan.

Olson és Sikkink a nazarénusok adatai alapján megpróbálják megbecsülni, hogy a nagyobb verseny, a választék bővülése milyen hatással van a vallás híveinek és vezetőinek az erőfeszítéseire.¹²³ Épp ezért be-

---

¹²² Montgomery ennek alapján vizsgálja ugyanazokat az adatokat (Montgomery 2003.), amelyeket Finke, Guest és Stark (Finke–Guest–Stark 1996), illetve az 1990-es amerikai megyéket. A páronkénti összehasonlítás alapján az 1865-ös New York-i mintán 82 515, a verseny erőssége alapján egyértelműen sorba rendezhető párt talál, amelyek közül 82,8 százalék (68 313 eset) felel meg a versenyhipotézis elvárásának. Az 1990-es adatokon ezzel szemben a 423 759 összevethető pár közül 63,7 százalék (269 911 eset) mutatta azt, hogy a kevésbé versengő piacon magasabb a vallásosság.

¹²³ Olson–Sikkink 2004.

építenek a szokásos (a hozzájárulást és a templomba járást mérő) modelljükbe egy közvetítő változót is: a vezetők évente hányszor találkoznak személyesen a tagokkal, illetve hány hétköznap esti összejövetelt tartottak. Egyszerű korrelációs együtthatókat vizsgálva a megszokott függő változók esetén a szokásos eredményeket kapták. Az adományok nagyságára negatívan hat a piaci részesedés és pozitívan a közeli felekezetek száma. Ugyanakkor a templomba járók esetén nem tapasztaltak szignifikáns hatást. Ezzel szemben a felekezeti vezetők igyekezetére egyik versenymutató sincs szignifikáns hatással.¹²⁴

Összefoglalás helyett: kutatási program

A jelen írás, természetesen, nem jutott túl messzire. Meglehetősen távol állunk attól, hogy a valláspolitikai tipikus eszközeit részletesen elemezhesük. Messze elmaradtunk attól, hogy az egyház-finanszírozásnak, a hitélet finanszírozásának módszereit vizsgáljuk. Messze vagyunk attól, hogy véleményt nyilvánítsunk arról, hogy az egyházak milyen adó- és egyéb kedvezményeket kapjanak (ha kapjanak valamelyet egyáltalán). Messze vagyunk attól, hogy az egyházaknak adott felajánlások milyen adókedvezményekre legyenek jogosultak (ha valamilyenre legyenek egyáltalán). Talán valamivel közelebb jutottunk azonban ahhoz, hogy eldöntsük: az egyes felekezeteket egyformán kell-e kezelnie a kormányzatnak. (Gondoljunk az egyes felekezetek eltérő gazdasági, társadalmi hatására vagy a szekták és az egyházak közötti lehetséges különbségtételre!)

Ám a jelen írás csak arra vállalkozhatott, hogy megismertesse a közgazdaságtani, jóléti logikának e téren eddig elért legfontosabb eredményeit. A fő kérdéssel azonban szembesülhettünk: a vallások többségének a hatása pozitív mindazokon a területeken, amelyeken a kormányzati politika tipikusan érintve érzi magát. (Ez a tanulmány elsősorban a gazdaságpolitikai és az oktatási hatást mutatta be, de az irodalomban

¹²⁴ Kontrollváltozók: a régiót leíró dummy, a mediánéletkor, a 25 éven felüli lakosság által elvégzett osztályok száma (mediánérték), az intakt családok aránya, a városi területek aránya, az etnikai összetétel, a családi mediánjövedelem, az öt éve változatlan helyen lakók aránya, az 1980 és 1990 közötti népességnövekedés aránya, a valamely felekezethez tartozó lakosság aránya. Az ezek nélkül számított regressziós együtthatók ugyan szignifikánsak, viszont azt mutatják, hogy – a várakozásokkal ellentétben – a helyettesítő felekezetek jelenléte nem növeli, hanem csökkenti mind a személyes találkozások, mind az esti programok számát.

bőségesen találhatunk egészségügyi, közbiztonsági, demográfiai stb. elemzéseket is.) Éppen ezért a kormányzat elvileg érdekelt lenne abban, hogy minél többen gyakorolják a vallásukat. Felmerül persze a kérdés: nem lenne-e ellentétes a vallásszabadság, illetve az állam és az egyház elválasztásának elvével egy ilyen cél. A jóléti elemzés zárójelbe teszi ezt a kérdést: mindenekelőtt azt kellene ugyanis tudni, hogy mi vezet ahhoz, hogy valóban többen gyakorolják a vallásukat. Az egyes felekezetek közötti éles verseny (és ezzel a vallások közötti konfliktusok), vagy az, ha bizonyos felekezetek társadalmi pozíciói erősen védettek? A bemutatott amerikai elemzések erőteljes protestáns kulturális környezetben esetleg igazak lehetnek (bár láttuk, hogy ott is jelentős vitákat gerjesztenek), de semmiképpen nem általánosíthatók. Az itt feltett kérdésekre – ügyelve a bemutatott módszertani problémákra – mindenképpen meg kell találni a hazai válaszokat is. Közgazdászként egyet kérhetünk: a vallásszabadság roppant fontos, csak éppen az egymásnak ellentmondó definíciók miatt meglehetősen meddőnek tűnő vitája közben legalább próbáljuk meg a választást. Legalább azt lássuk tisztán, hogy az éppen vitatott valláspolitikai lépés közép- és hosszabb távon növeli vagy csökkenti a vallásgyakorlást.

Irodalom

- Allen, Douglas W. 1995. Order in the Church: A Property Rights Approach. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 27. évfolyam 1. szám 97–117.
- Anderson, Gary M. 1988. Mr. Smith and the Preachers: The Economics of Religion in the Wealth of Nations. *Journal of Political Economy*, 96. évfolyam 5. szám 1066–1088.
- Azzi, Corry – Ehrenberg, Ronald 1975. Household Allocation of Time and Church Attendance. *Journal of Political Economy*, 83. évfolyam 1. szám 27–56.
- Bainbridge, William S. 1989. The Religious Ecology of Deviance. *American Sociological Review*, 54. évfolyam 2. szám 288–295.
- Bainbridge, William S. 1990. Explaining the Church Member Rate. *Social Forces*, 68. évfolyam 4. szám 1287–1296.
- Barro, Robert J. – McCleary, Rachel M. 2003a. *International Determinants of Religiosity*. NBER Working Paper No. 10147.
- Barro, Robert J. – McCleary, Rachel M. 2003b. *Religion and Economic Growth*. NBER Working Paper No. 9682.
- Barros, Pedro Pita – Garoupa, Nuno 2002. An Economic Theory of Church Strictness. *Economic Journal*, 112. évfolyam 558–575.
- Bearman, Peter S. – Bruckner, Hannah 2001. Promising the Future: Virginity Pledges and First Intercourse. *American Journal of Sociology*, 106. évfolyam 4. szám 859–912.
- Becker, Gary S. 2004. A házasság elmélete I. rész. In Hajósi Péter et al. (szerk.) 2004. *Válogatás Gary S. Becker írásaiból. A Rajk László Szakkollégium által alapított*

- Neumann János Díj 2004. évi kitüntetettjének tiszteletére. Fordította: Bauer Edina. Szakkollégiumi füzetek 37. Budapest, Rajk László Szakkollégium.
- Becker, Gary S. – Landes, Elizabeth M. – Michael, Robert T. 1977. An Economic Analysis of Marital Instability. *Journal of Political Economy*, 85. évfolyam 6. szám 1141–1187.
- Becker, Gary S. – Lewis, H. Gregg. 1973. On the Interaction between the Quantity and Quality of Children. *Journal of Political Economy*, 81.
- Becker, Gary S. – Stigler, George J. 1977. De Gustibus Non Est Disputandum. *American Economic Review*, 67. évfolyam 79–90. (Magyarul: Stigler, George J. 1989. *Piac és állami szabályozás*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.)
- Berman, Eli – Laitin, David D. 2004. Rational Martyrs vs. Hard Targets: Evidence on the Tactical Use of Suicide Attacks. In Milgrom, Eva Myeresson (szerk.) 2004. *Suicide Bombing from an Interdisciplinary Perspective*. Princeton, Princeton University Press.
- Blau, Judith R. – Redding, Kent – Davis, Walter R. – Land, Kenneth C. 1997. Spatial Processes and Duality of Church and Faith: A Simmelian Perspective on U.S. Denominational Growth, 1900–1930. *Sociological Perspectives*, 40. évfolyam 557–580.
- Blum, Ulrich – Dudley, Leonard 2001. Religion and Economic Growth: Was Weber Right? *Journal of Evolutionary Economics*, 11. évfolyam 207–230.
- Breault, Kevin D. 1989b. A Reexamination of the Relationship between Religious Diversity and Religious Adherents. *American Sociological Review*, 54. évfolyam 1056–1059.
- Breault, Kevin D. 1989a. New Evidence on Religious Pluralism, Urbanism, and Religious Participation. *American Sociological Review*, 54. évfolyam 1048–1053.
- Brewster, Karin – Cooksey, Elizabeth – Guilkey, David – Rindfuss, Ronald 1998. The Changing Effects of Religion on Adolescent Sexual and Contraceptive Behavior. *Journal of Marriage and the Family*, 60. évfolyam 2. szám 493–504.
- Burkett, Steven R. – White, Mervin 1974. Hellfire and Delinquency: Another Look. *Journal for Scientific Studies of Religion*, 213. évfolyam 455–462.
- Call, Vaughn R. – Heaton, Tim B. 1997. Religious Influence on Marital Stability. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36. évfolyam 3. szám 382–392.
- Cassone, Alberto – Marchese, Carla 1999. The economics of religious indulgences. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 152. évfolyam 429–442.
- Chaves, Mark 1995. On the Rational Choice Approach to Religion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34. évfolyam 1. szám 98–104.
- Chaves, Mark – Cann, David E. 1992. Regulation, Pluralism, and Religious Market Structure. *Rationality and Society*, 4. évfolyam 272–290.
- Chaves, Mark – Gorski, Philip S. 2001. Religious Pluralism and Religious Participation. *Annual Review of Sociology*, 27. évfolyam 261–279.
- Chiswick, Barry R. 1983. The Earnings and Human Capital of American Jews, *Journal of Human Resources*, 18. évfolyam 3. szám 313–336.
- Chiswick, Barry R. 1988. Differences in Education and Earning Across Racial and Ethnic Groups: Tastes, Discrimination, and Investment in Child Quality. *The Quarterly Journal of Economics* 103. évfolyam 3. szám 229–242.

- Clark, Andrew – Lelkes, Orsolya 2004. *Deliver Us from Evil: Religion as an Insurance*. International Positive Psychology Summit, Washington D.C., 2004. szeptember 30. – október 3.
- Cochran, John K. – Beeghley, Leonard. 1991. The Influence of Religion on Attitudes toward Nonmarital Sexuality. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30. évfolyam 1. szám 45–62.
- Cochran, John K. – Beeghley, Leonard – Bock, Wilbur E. 1988. Religiosity and Alcohol Behavior: An Exploration of Reference Group Theory. *Sociological Forum*, 3. évfolyam 2. szám 256–276.
- Cosgel, Mertin M. – Minkel, Lanse 2002. *Rationality, Integrity, and Religious Behavior*. University of Connecticut Department of Economics Working Paper No. 2002–2009.
- Darnell, Alfred – Sherkat, Darren E. 1997. The Impact of Protestant Fundamentalism on Educational Attainment. *American Sociological Review*, 62. évfolyam (április) 306–315.
- Davidson, Audrey B. 1995. The Medieval Monastery as Franchise Monopoly. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 27. évfolyam 119–128.
- Davidson, Audrey B. – Ekelund, Robert B., Jr. 1997. The medieval church and rents from marriage market regulations. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 32. évfolyam 215–245.
- Delacroix, Jacques 1995. Religion and Economic Action: The Protestant Ethic, the Rise of Capitalism, and the Abuses of Scholarship. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34. évfolyam 1. szám 126–27.
- Diotallevi, Luca 2002. Internal competition in a national religious monopoly: the Catholic effect and the Italian case. *Sociology of Religion*, 63. évfolyam 2. szám (nyár) 137–155.
- Donahue, Michael J. – Benson, Peter L. 1995. Religion and the Well-Being of Adolescents. *Journal of Social Issues*, 51. évfolyam 2. szám 145–160.
- Durkin, John T., Jr. – Greeley, Andrew M. 1991. A Model of Religious Choice Under Uncertainty: On Responding Rationally to the Nonrational. *Rationality and Society*, 3. évfolyam 2. szám 178–196.
- Dwyer, Jeffrey W. – Clarke, Leslie L. – Miller, Michael K. 1991. The Effect of Religious Concentration and Affiliation on County Cancer Mortality Rates. *Journal of Health and Social Behavior*, 31. évfolyam 185–202.
- Ehrenberg, Ronald G. 1977. Household Allocation of Time and Religiosity: Replication and Extension. *Journal of Political Economy*, 85. évfolyam 2. szám 415–423.
- Ekelund, Robert B., Jr. – Hebert, Robert F. – Tollison, Robert D. 1989. An Economic Model of the Medieval Church: Usury as a Form of Rent-Seeking. *Journal of Law, Economics, and Organization*, 5. évfolyam 2. szám 307–331.
- Ekelund, Robert B., Jr. – Hebert, Robert F. – Tollison, Robert D. 1992. The Economics of Sin and Redemption: Purgatory as a Market-Pull Innovation? *Journal of Economic Behavior and Organization*, 19. évfolyam 1–15.
- Ekelund, Robert B., Jr. – Hebert, Robert F. – Tollison, Robert D. 2001. An Economic Analysis of the Protestant Reformation. *Journal of Political Economy*, június, 646–671.
- Ellison, Christopher G. 1991. Religious Involvement and Subjective Well-being. *Journal of Health and Social Behavior*, 32. évfolyam 1. szám 80–99.

- Ellison, Christopher G. – Bartkowski, John P. 2002. Conservative Protestantism and the Division of Household Labor Among Married Couples. *Journal of Family Issues*, 23. évfolyam 8. szám 950–985.
- Ellison, Christopher G. – Burr, Jeffrey A. – McCall, Patricia L. 1997. Religious Homogeneity and Metropolitan Suicide Rates. *Social Forces*, 76. évfolyam 273–299.
- Ellison, Christopher G. – Gay, David A. – Glass, Thomas A. 1989. Does Religious Commitment Contribute to Individual Life Satisfaction? *Social Forces*, 68. évfolyam 100–123.
- Evans, T. David – Cullen, Francis T. – Dunaway, R. Gregory – Burton, Velmer S., Jr. 1995. Religion and Crime Reexamined: The Impact of Religion, Secular Controls, and Social Ecology on Adult Criminality. *Criminology*, 33. évfolyam 2. szám 195–224.
- Finke, Roger – Guest, Avery M. – Stark, Rodney 1996. Mobilizing Local Religious Markets: Religious Pluralism in the Empire State: 1805–1865. *American Sociological Review*, 61. évfolyam 203–218.
- Finke, Roger – Stark, Rodney 1988. Religious Economies and Sacred Canopies: Religious Mobilization in American Cities, 1906. *American Sociological Review*, 53. évfolyam 41–49.
- Finke, Roger – Stark, Rodney 1989. How The Upstart Sects Won America: 1776–1850. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28. évfolyam 27–44.
- Finke, Roger – Stark, Rodney 1998a. Comment and Reply: Religious Choice and Competition. *American Sociological Review*, 54. évfolyam 1054–1056.
- Finke, Roger – Stark, Rodney 1998b. Religious Choice and Competition. *American Sociological Review*, 63. évfolyam 761–766.
- Frankfurt, Harry G. 1971. Freedom of Will and the Concept of a Person. *Journal of Philosophy*, 68. évfolyam 5–20.
- Freeman, Richard B. 1986. Who Escapes? The Relation of Churchgoing and Other Background Factors to the Socioeconomic Performance of Black Male Youths from Inner-City Tracts. In Richard B. Freeman – Harry J. Holzer (szerk.): *The Black Youth Employment Crisis*. Chicago, University of Chicago Press, 353–376.
- Gockel, Galen L. 1969. Income and Religious Affiliation: A Regression Analysis. *American Journal of Sociology*, 74. évfolyam 632–647.
- Guiso, Luigi – Sapienza, Paola – Zingales, Luigi 2002. *People's Opium? Religion and Economic Attitudes*. NBER Working Paper No. 9237.
- Hadden, Jeffrey K 1987. Toward Desacralizing Secularization Theory. *Social Forces*, 65. évfolyam 587–611.
- Hamberg, Eva M. – Petterson, Thorleif 1994. The Religious Market: Denominational Competition and Religious Participation in Contemporary Sweden. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33. évfolyam 3. szám 205–216.
- Hardin, Russell 1997. The Economics of Religious Belief. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 153. évfolyam 1. szám 259–278.
- Heath, W. C. – Waters, M. S. – Watson, J. K. 1995. Religion and Economic Welfare: A Empirical Analysis of State Per-Capita Income. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 27. évfolyam 129–142.

- Heaton, Timothy B. – Pratt, Edith L. 1990. The Effects of Religious Homogamy on Marital Satisfaction and Stability. *Journal of Family Issues*, 11. évfolyam 2. szám 191–207.
- Hilke, John C. 1980. Voluntary Contributions and Monitoring Efforts: Revealed Preference for the Services of Religious Organizations. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 19. évfolyam 138–145.
- Hirschi, Travis – Stark, Rodney 1969. Hellfire and Delinquency. *Social Problems*, 17. évfolyam 202–213.
- Hirschman, Albert O. 1972. Shifting Involvements: Private Interests and Public Actions. New Jersey, Princeton University Press.
- Hull, Brooks B. – Bold, Frederick 1989. Towards an Economic Theory of the Church. *International Journal of Social Economics*, 16. évfolyam 6. szám 5–15.
- Hull, Brooks B. – Bold, Frederick 1994. Hell, Religion, and Cultural Change. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 150. évfolyam 3. szám 447–464.
- Hull, Brooks B. – Bold, Frederick 1995. Preaching Matters – Replication and Extension. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 27. évfolyam 1. szám 143–149.
- Hummer, Robert – Rogers, Richard – Nam, Charles – Ellison, Christopher 1999. Religious Involvement and U.S. Adult Mortality. *Demography*, 35. évfolyam 273–285.
- Iannaccone, Laurence R. 1988. A Formal Model of Church and Sect. *American Journal of Sociology*, 93. évfolyam s241–s268.
- Iannaccone, Laurence R. 1990. Religious Participation: A Human Capital Approach. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29. évfolyam 3. szám 297–314.
- Iannaccone, Laurence R. 1991. The Consequences of Religious Market Regulation: Adam Smith and the Economics of Religion. *Rationality and Society*, 3. évfolyam 156–177.
- Iannaccone, Laurence R. 1992a. Catholic Monopolies Reconsidered. *Rationality and Society*, 247–251.
- Iannaccone, Laurence R. 1992b. Sacrifice and Stigma: Reducing Free-Riding in Cults, Communes, and other Collectives. *Journal of Political Economy*, 100. évfolyam 271–292.
- Iannaccone, Laurence R. 1994. Why Strict Churches are Strong. *American Journal of Sociology*, 99. évfolyam 1180–1211.
- Iannaccone, Laurence R. 1995. Risk, Rationality, and Religious Portfolios. *Economic Inquiry*, 38. évfolyam 2. szám 285–295.
- Iannaccone, Laurence R. 1997. Deregulating Religion: The Economics of Church and State. *Economic Inquiry*, 35. évfolyam 350–364.
- Iannaccone, Laurence R. 1998. Introduction to the Economics of Religion. *Journal of Economic Literature*, 36. évfolyam 3. szám 1465–1495.
- Iannaccone, Laurence R. 2003. The Market for Martyrs. Working paper, George Mason University. Presented at the 2004 Meetings of the American Economic Association, San Diego.
- Iannaccone, Laurence R. – Finke, Roger – Stark, Rodney 1997. Deregulating Religion: The Economics of Church and State. *Economic Inquiry*, 35. évfolyam 2. szám 350–364.
- Idler, Ellen L. – Kasl, Stanislav V. 1992. Religion, Disability, Depression, and the Time of Death. *American Journal of Sociology*, 97. évfolyam 1052–1079.

- Jelen, Ted G. – Wilcox, Clyde 1998. Context and Conscience: the Catholic Church as an Agent of Political Socialization in Western Europe. *Journal for Scientific Study of Religion*, 37. szám 28–40.
- Kane, Thomas – Douglas Staiger 1996. Teen Motherhood and Abortion Access. *The Quarterly Journal of Economics*, 111. évfolyam 467–506.
- Keister, Lisa A. 2003. Religion and Wealth: The Role of Religious Affiliation and Participation in Early Adult Asset Accumulation. *Social Forces*, 82. évfolyam 173–205.
- Keysar, Ariela – Barry Kosmin 1995. The Impact of Religious Identification on Differences in Educational Attainment among American Women in 1990. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34. évfolyam 1. szám 49–62.
- La Porta, Rafael – Florencio Lopez-de-Silanes – Andrei Shleifer – Robert W. Vishny 1997. Trust in large organizations, *American Economic Review*, 87. évfolyam 2. szám 333–338.
- Land, Kenneth – Deane, Glenn – Blau, Judith R. 1991. Religious Pluralism and Church Membership: A Spatial Diffusion Model. *American Sociological Review*, 56. évfolyam 237–249.
- Lehrer, Evelyn L. 1995. The Effects of Religion on the Labor Supply of Married Women. *Social Science Research*, 24. évfolyam 281–301.
- Lehrer, Evelyn L. 1996. The Role of the Husband's Religious Affiliation in the Economic and Demographic Behavior of Families. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 35. évfolyam 2. szám 145–155.
- Lehrer, Evelyn L. 1998. Religious Intermarriage in the United States: Determinants and Trends. *Social Science Research*, 27. évfolyam 245–263.
- Lehrer, Evelyn L. 1999. Religion as a Determinant of Educational Attainment: An Economic Perspective. *Social Science Research*, 28. évfolyam 358–379.
- Lehrer, Evelyn L. 2004a. Religiosity as a Determinant of Educational Attainment: The Case of Conservative Protestant Women in the United States. *Review of Economics of the Household*, 2. évfolyam 2. szám 203–219.
- Lehrer, Evelyn L. 2004b. Religion as a Determinant of Economic and Demographic Behavior in the United States. *Population and Development Review*, 30. évfolyam 707–726.
- Lehrer, Evelyn L. – Chiswick, Carmel U. 1993. The Religious Composition of Unions: Its Role as a Determinant of Marital Stability. *Demography*, 30. évfolyam 3. szám 385–404.
- Lelkes Orsolya 2002. *Tasting Freedom: Happiness, religion and economic transition*. CASE Paper No. 59. (Magyarul lásd e számunk 57. oldalán.)
- Levin, Jeffrey S. 1994. Religion and Health: Is There an Association, Is it Valid, and Is it Causal? *Social Science and Medicine*, 38. évfolyam 1475–1482.
- Levin Jeffrey S. – Markides, Kyriakos S. 1986. Religious Attendance and Subjective Health. *Journal for Scientific Studies of Religion*, 25. évfolyam 31–39.
- Lipford, Jody W. – McCormick, Robert E. – Tollison, Robert D. 1993. Preaching Matters. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 21. évfolyam 3. szám 235–250.
- Long, Stephen H. – Settle, Russell F. 1977. Household Allocation of Time and Church Attendance: Some Additional Evidence. *Journal of Political Economy*, 85. évfolyam 2. szám 409–413.
- Loury, Linda D. 2004. Does Church Attendance Really Increase Schooling? *Journal for Scientific Studies of Religion*, 43. évfolyam 119–127.

- Lundberg, Shelly – Plotnick, Robert 1995. Adolescent Premarital Childbearing: Do Economic Incentives Matter? *Journal of Labor Economics*, 13. évfolyam 177–200.
- Major Klára 2001. *A nemzetközi jövedelemegyenlőtlenség dinamikája*. PhD-dolgozat. Budapesti Közgazdaság-tudományi és Államigazgatási Egyetem. Makroökonómia Tanszék.
- McConnell, Michael W. – Posner, Richard A. 1989. An Economic Approach to Issues of Religious Freedom. *Univesristy of Chicago Law Review*, 56. évfolyam 1. szám 1–60.
- Medoff, Marshall H. – Skov, I. Lee 1992. Religion and Behavior: An Empirical Analysis. *Journal of Socio-Economics*, 21. évfolyam 143–151.
- Montgomery, James D. 1996a. Contemplations on the Economic Approach to Religious Behavior. *American Economic Review*, 86. évfolyam 2. szám 443–447.
- Montgomery, James D. 1996b. Dynamics of the Religious Economy: Exit, Voice, and Denominational Secularization. *Rationality and Society*, 8. évfolyam 1. szám 81–110.
- Montgomery, James D. 2003. A Formalization and Test of the Religious Economics Model. *American Sociological Review*, 68. évfolyam 782–809.
- Need, Ariana – Evans, Geoffrey 2001. Analysing Patterns of Religious Participation in Post-Communist Eastern Europe. *British Journal of Sociology*, 52. évfolyam 2. szám 229–248.
- Newman, John Henry 2001. *Newman Breviárium*. Szerkesztette és fordította Salacz Gábor. Szent István Könyvek. Budapest, Szent István Társulat.
- Nozick, Robert 1998. Elosztás (disztributív) igazságosság. In Huoranszki Ferenc (szerk.) *Modern politikai filozófia*. Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium.
- Olson, Daniel V. A. 1998. Religious Pluralism in Contemporary U.S. Countries. *American Sociological Review*, 63. évfolyam 759–761.
- Olson, Daniel V. A. 1999. Religious Pluralism and US Church Membership: A Reassessment. *Sociology of Religion*, 60. évfolyam 2. szám.
- Olson, Daniel V. A. – Hadaway, C. Kirk 2000. Religious Pluralism and Affiliation Among Canadian Counties and Cities. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38. szám 490–508.
- Olson, Daniel V. A. – Sikkink, David 2004. Religious Competition and Faithful Remnant: Two Ways that Religious Markets Affect Congregations. 3. Annual Conference on Religion, Economics and Culture, Kansas City, 2004. október 22–24.
- Olson, Mancur 1997. *A kollektív cselekvés logikája*. Budapest, Osiris.
- Perl, Paul – Olson, Daniel V. A. 2000. Religious Market Share and Intensity of Church Involvement in Five Denominations. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 39. évfolyam 1. szám 12–31.
- Pescosolido, Bernice A. – Georgianna, Sharon 1989. Durkheim, Suicide, and Religion: Toward a Network Theory of Suicide. *American Sociological Review*, 54. évfolyam 1. szám 33–48.
- Petersen, Larry – Donnenwerth, Gregory 1997. Secularization and the Influence of Religion on Beliefs about Premarital Sex. *Social Forces*, 73. szám 1071–1089.
- Phillips, Rick 1998. Religious Market Share and Mormon Church Activity. *Sociology of Religion*, 59. évfolyam nyár.
- Pollner, Melvin 1989. Diving Relations, Social Relations, and Well-Being. *Journal of Health and Social Behavior*, 30. évfolyam 92–104.

- Robertson, Roland. 1992. The Economization of Religion? Reflections on the Promise and Limitations of the Economic Approach. *Social Compass*, 39. évfolyam 1. szám 147–157.
- Rogers, Richard G. 1986. The Effects of Family Composition, Health, and Social Support Linkage on Mortality. *Journal of Health and Social Behavior*, 37. évfolyam 326–338.
- Rosenzweig, Mark 1999. Welfare, Marital Prospect, and Nonmarital Childbearing. *Journal of Political Economy*. 107. évfolyam S3–S32.
- Sacerdote, Bruce – Glaeser, Edward L. 2001. *Education and Religion*. National Bureau of Economic Research, Working Paper No. 8080.
- Schmidtchen, Dieter – Mayer, Achim 1997. Established Clergy, Friars and the Pope: Some Institutional Economics of the Medieval Church. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 153. évfolyam 1. szám 122–149.
- Sen, Amartya K. 1977. Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundation of Economic Theory. *Philosophy and Public Affairs*, 6. évfolyam 317–344.
- Sen, Amartya 1999. A jövedelemelosztás etikai kérdései: nemzeti és nemzetközi szinten. In Csaba Iván – Tóth István György (szerk.) *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium.
- Sherkat, Darren E. 2004. Religious intermarriage in the United States: trends, patterns, and predictors. *Social Science Research*, 33. évfolyam 606–625.
- Sherkat, Darren E. – Darnell, Alfred 1999. The Effects of Parents' Fundamentalism on Children's Educational Attainment: Examining Differences by Gender and Children's Fundamentalism. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38. évfolyam 1. szám 23–35.
- Sherkat, Darren E. – Wilson, John 1995. Preferences, Constraints, and Choices in Religious Markets: An Examination of Religious Switching and Apostasy. *Social Forces*, 73. évfolyam 993–1026.
- Smith, Christian 2003. Theorizing Religious Effects Among American Adolescents. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 42. évfolyam 1. szám 17–30.
- Stolzenberg, Ross M. – Blair-Loy, Mary – Waite, Linda 1995. Religious Partizipation over the Life Course Age and Family Life Cycle Effects on Church Membership. *American Sociological Review*, 60. szám 84–103.
- Stark, Rodney 1992. Do Catholic Societies Really Exist? *Rationality and Society*, 4. évfolyam 261–271.
- Stark, Rodney – Finke, Roger – Iannaccone, Laurence R. 1995. Pluralism and Piety: England and Wales, 1851. *Journal for Scientific Studies of Religion*, 34. évfolyam 431–444.
- Stark, Rodney – Finke, Roger – Iannaccone, Laurence R. 1996
- Stark, Rodney – Iannaccone, Laurence R. 1994. A Supply-Side Reinterpretation of the „Secularization” of Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33. évfolyam 3. szám 230–252.
- Stark, Rodney – Iannaccone, Laurence R. 1996. Recent Religious Declines in Quebec, Poland, and the Netherlands: A Theory Validated. *Journal for Scientific Studies of Religion*, 35. évfolyam 265–271.
- Stark, Rodney – McCann, James C. 1993. Market Forces and Catholic Commitment: Exploring the New Paradigm. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 32. évfolyam 2. szám 111–124.

- Stolzenberg, Ross M. – Bair-Loy, Mary – Waite, Linda J. 1995. Religious Participation in Early Adulthood: Age and Family Life Cycle Effects on Church Membership. *American Sociological Review*, 60. évfolyam 84–103.
- Stonebraker, Robert J. 1993. Optimal Church Size: The Bigger the Better? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 32. évfolyam 3. szám 231–241.
- Teachman, Jay D. 2002. Stability across Cohorts in Divorce Risk Factors. *Demography*, 39. évfolyam 2. szám 331–352.
- Thornton, Arland – Axinn, William G. – Hill, Daniel H. 1992. Reciprocal Effects of Religiosity, Cohabitation, and Marriage. *American Journal of Sociology*, 97. évfolyam 3. szám 628–651.
- Thornton, Arland – Camburn, Donald 1987. The Influence of the Family on Premarital Sexual Attitudes and Behavior. *Demography*, 24. évfolyam 323–340.
- Thornton, Arland – Camburn, Donald 1989. Religious Participation and Adolescent Sexual Behavior. *Journal of Marriage and Family*, 51. évfolyam 641–653.
- Tomes, Nigel 1984. The Effects of Religion and Denomination on Earnings and Returns to Human Capital. *Journal of Human Resources*, 19. évfolyam 4. szám 472–488.
- Tomes, Nigel. 1985. Religion and the Earnings Function. *American Economic Review*, 75. évfolyam 2. szám 245–250.
- Tomka Miklós 1996. A vallásszociológia új útjai. *Replika*, 5. évfolyam 21–22. szám (május) 163–171.
- Verweij, Johan – Ester, Peter – Nauta, Rein 1997. Secularization as an Economic and Cultural Phenomenon: A Cross-National Analysis. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36. évfolyam 309–324.
- Voas, David – Olson, Daniel V. A. – Crockett, Alasdair 2002. Religious Pluralism and Participation: Why Previous Research is Wrong. *American Sociological Review*, 67. évfolyam 212–230.
- Waite, Linda – Lehrer, Evelyn L. 2003. The Benefits from Marriage and Religion in the United States: A Comparative Analysis. *Population and Development Review* 29. évfolyam 2. szám 255–275.
- Warner, Stephen R. 1993. Work in Progress Toward a New Paradigm in the Sociology of Religion. *American Journal of Sociology*, 98. évfolyam 5. szám 1044–1093.
- Wallis, Joe L. 1990. Modelling Churches as Collective Action Groups. *International Journal of Social Economics*, 17. évfolyam 1. szám 59–72.
- Williamson, Oliver E. 1979. Transaction Cost Economics: The Governance of Contractual Relations. *Journal of Law and Economics*, 22. évfolyam 233–61 [Magyarul: uő A tranzakciós költségek gazdaságtana. A szerződéses kapcsolatok szabályozása. In Harmathy Attila – Sajó András (szerk.) 1984. *A jog gazdasági elemzése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.]
- Williamson, Oliver E. 1985. *The Economic Institutions of Capitalisms*. New York, Free Press.
- Zaleski, Peter A. – Zech, Charles E. 1995. The Effect of Religious Market Competition on Church Giving. *Review of Sociological Economics*, 53. évfolyam 3. szám 350–367.